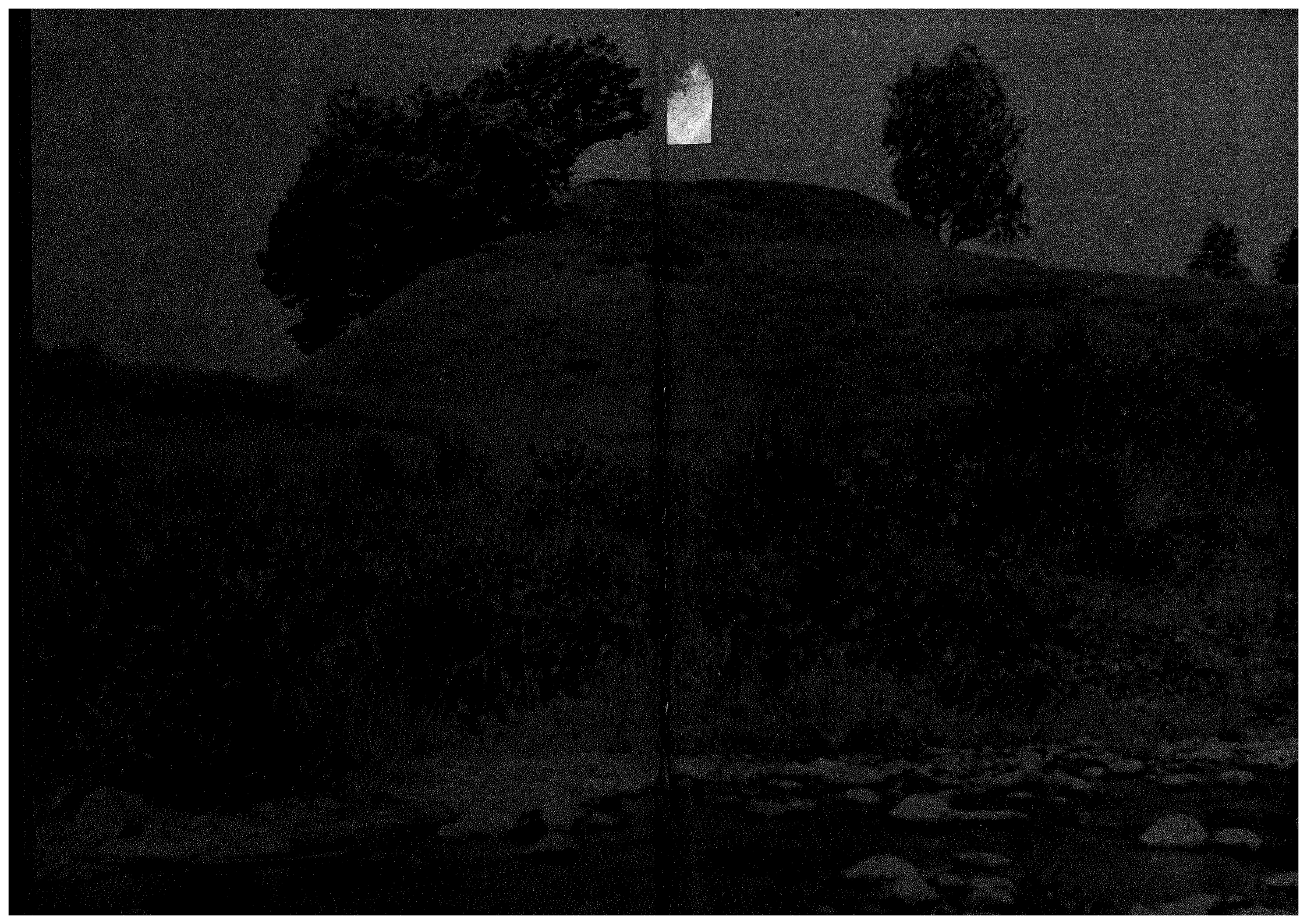

Lietuvių etnogenezė

LIETUVOS TSR
TAUTŲ DRAUGYSTĖS ORDINO
MOKSLŲ AKADEMIJOS
ISTORIJOS INSTITUTAS

Lietuvių etnogenezė

VILNIUS MOKSLAS 1987

Redaktorių kolegija:

LTSR MA narė korespondentė R. Volkaitė-Kulikauskienė
(atsakingoji redaktorė), akad. prof. J. Jurginis,
akad. prof. V. Mažiulis, filol. m. dr. A. Vanagas

Autoriai

- Pratarmė — R. Volkaitė-Kulikauskienė
I skyrius — J. Jurginis — 1; A. Vanagas — 2; A. Tautavičius — 3; G. Česnys — 4
II skyrius — V. Mažiulis — A1; R. Rimantienė — A2, B2; A. Vanagas — B1; G. Česnys — A3, B3
III skyrius — V. Mažiulis — 1; A. Tautavičius — 2 a, c; R. Volkaitė-Kulikauskienė — 2b; G. Česnys — 3
IV skyrius — E. Gudavičius — 1; A. Tautavičius — 2a, c, d; R. Volkaitė-Kulikauskienė — 2b; G. Česnys — 3
V skyrius — E. Gudavičius — A1; R. Volkaitė-Kulikauskienė — A2, C1; A. Tautavičius — A3, B1; Z. Zinkevičius — B2, C2; A. Vanagas — C3; G. Česnys — C4
VI skyrius — E. Gudavičius — 1; Z. Zinkevičius — 2; R. Volkaitė-Kulikauskienė — 3; G. Česnys — 4
VII skyrius — R. Volkaitė-Kulikauskienė — 1, 2b; E. Gudavičius — 2a; Z. Zinkevičius — 3; G. Česnys — 4

Domėjimasis lietuvių kilmę turi labai seną istoriją. Jo pradžia siekia dar XV a., kai buvo sukurtos dvi lietuvių kilmės teorijos: romėniškoji ir gotiškoji. Pagal pirmąją lietuvių kildinimas iš romėnų siejamas su tariamu Romos kunigaikščio Palemono atkeltavimu į Lietuvą. Pagal antrąją — lietuvių protėvių ieškoma gotų, ypač alanų ir herulų, gentyse. Heruliškoji kilmės teorija turėjo nemažą pasisekimą ir gyvavo net iki XVIII amžiaus. XIX a. pirmojoje pusėje kilęs lietuvių kultūrinis judėjimas sudarė palankią dirvą atgimti primirštomis legendoms. Vėl atsirado Palemono gynėjų ir herulų kilmės šalininkų, tačiau drauge — ir naujų lietuvių kilmės teorijų.

XIX a. susiformavusi lyginamoji kalbotyra skatino mokslškai aiškinti lietuvių kilmę. XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje imta tirti baltų ir kaimyninių tautų kalbų ryšius. Susidomėjimas vietovardžiais kaip istorijos šaltiniu davė vertingų duomenų šiam klausimui nagrinėti. Lietuvių kilmės aiškinimas tampa indoeuropiečių ir visų baltų problemos dalimi. Ypač reikšmingi yra žymiojo kalbininko K. Būgos darbai, padėję tolesnių tyrimų pamatus.

Nuo šio šimtmečio trečiojo ir ypač ketvirtojo dešimtmečio į problemas tyrimus gyvai įsijungė ir archeologai: jie mėgino atskiras kultūras sieti su etninėmis grupėmis, pavienėmis baltų gentimis. Ypač plačiai lietuvių kilmės klausimas pradėtas nagrinėti tarybiniais metais. Didžiausius dirvonus išplėšė lingvistai, bet ir archeologai gerokai pasidarbavo. Bene mažiausiai apie etnogenezę rašė istorikai, tiriantys vėlesnius laikus. Tačiau paskutiniu metu ir jie išitraukė į šį darbą. Remdamiesi kalbininkų ir archeologų veikalais, naujai interpretuoja rašytinius šaltinius ir peržiūri Lietuvos istoriografijoje vyravusias koncepcijas apie lietuvių kilmę. Pagaliau šį klausimą ėmė gvildinti ir antropologai. Kiekviena sudėtinga problema dabartiniame mokslo raidos etape gali būti tiriama tik kompleksiskai, kolektyvinėmis įvairių specialistų pastangomis. Tai liečia ir lietuvių etnogenezės tyrimus. Todėl, vyk-

dant gamtos ir visuomenės mokslų koordinavimo tarybos prie Lietuvos TSR MA Prezidiumo 1977 m. liepos 1 d. priimtą nutarimą „Dėl tolesnio visuomenės mokslų vystymo ir koordinavimo“, 1977 m. pabaigoje buvo sudaryta probleminė grupė lietuvių etnogenezei tirti. Pirmą kartą ši svarbi problema, vadovaujant MA Istorijos institutui, pradėta tirti kompleksiskai. Mokslininkų grupę sudaro kalbininkai, archeologai, istorikai, antropologai — žymiausias respublikos pajėgos. Pirmaisiais metais buvo sprendžiami įvairūs organizaciniai klausimai, parengti planai, numatyta tematika, sudaryta bibliografija. 1979 m. įvyko konferencija-seminaras šiai problemai tirti. Skaitytų pranešimų pagrindu 1981 m. išėjo straipsnių rinkinys „Iš lietuvių etnogenezės“. Toliau buvo numatytos pagrindinės tyrimų kryptys, kurios apima tokius tris bene svarbiausius chronologinius tarpsnius: tolimiausia baltų (prabaltų, protobaltų) praeitis; išsidiferencijavusių baltų epocha — baltų gentys ir jų sąjungos; lietuvių tautybės susidarymas ir kitų baltų genčių vaidmuo šiame procese.

Tyrimų programa, kaip matyti, plati ir sudėtinga. Tačiau neišsiaiškinus baltų kilmės, jų susidarymo laiko ir teritorijos, neištirus baltų genčių bei jų junginių, nieko konkrečiai negalima pasakyti ir apie lietuvių ar kitų baltų tautų formavimąsi. Todėl paskutiniu metu daug dėmesio skiriama baltų susidarymui, tiriami tolimiausia jų praeitis. Šie tyrimai atsispindėjo 1977 m. Rygoje ir 1981 m. Vilniuje vykusiose tarprespublikinėse konferencijose, skirtose baltų etnogenezei ir etninei istorijai nagrinėti. 1980 m. Rygoje pasirodė dvi knygos; jose paskelbta 1977 m. konferencijos medžiaga. 1985 m. išėjo straipsnių rinkinys, kurio pagrindą sudaro Vilniuje 1981 m. konferencijoje skaityti pranešimai. Atliktas darbas, be abejonės, yra svarbus baltų etnogenezės tyrimų etapas. Jau pradeda ryškėti gairės sudėtingo etninio proceso, pasibaigusio lietuvių tautybės susidarymu. Suprantama, dar turime daug baltų dėmių, nemaža hipotetinių sprendimų, skirtingų nuomonių, tačiau apmatai jau yra. Juos ir mėginama pateikti šioje knygoje. Dar ankstoka tarti tvirtą ir galutinį žodį tokiu sudėtingu klausimu. Skaitytojas bus supažindintas tik su paskutiniųjų metų kompleksinės grupės tyrimų rezultatais.

Darbe trumpai užsimenama apie indoeuropiečių problemą, seniausius baltų ir slavų kontaktus. Plačiai nagrinėjamas baltų susidarymas, jų išsiskyrimas iš indoeuropiečių, nes tai yra svarbiausias pamatas tolesniems lietuvių etnogenezės tyrimams. Todėl, remiantis baltiškų hidronimų ir toponimų, taip pat archeologinių kultūrų paplitimu, mėginama apibrėžti baltų gyventą teritoriją. Daug dėmesio skiriama senajam vietos substratui — Nemuno ir Narvos kultūroms. Nagrinėjamas baltų prokalbės skilimas į centrinį ir periferinį arealą. Antropologijos duomenimis mėginama nustatyti baltų fizinį tipą. Baltų problema sprendžia-

ma ne izoliuotai, bet siejama su kaimynais: finais, iranėnais, slavais, venetais.

Didelė knygos dalis skiriama išsidiferencijavusioms baltų gentims tirti. Archeologinės kultūros siejamos su rašytiniuose šaltiniuose minimais baltų genčių vardais, ypač kreipiamas dėmesys į gentis, kurių pagrindu susiformavo lietuvių genčių sąjunga. Kaip tik dėl to plačiau aptariama brūkšniuotosios keramikos kultūra, su kuria siejama būsimoji lietuvių tautybė. Nagrinėjamas centrinio baltų arealo skilimas ir lietuvių kalbos ištakos, lietuvių santykiai su kitomis baltų gentimis, jų įsiliejimas į lietuvių tautybę. Aiškinama substrato reikšmė lietuvių tarmių formavimuisi, atskirame skyrelyje aptariamas Dnepro baltų likimas. Plačiai apžvelgiami rašytiniai šaltiniai, nemaža vietos skiriama Lietuvos vardo paminėjimui, aptariama Lietuvos vardo kilmė.

Darbe iš esmės nagrinėjamas ilgas laikotarpis — IV—III tūkstmetis pr. m. e.— XIII m. e. amžius. Taigi autoriai veda skaitytoją nuo pačių etnoso ištakų iki Lietuvos valstybės susidarymo, pabrėždami šio politinio junginio reikšmę tolesniam lietuvių tautybės kristalizavimuisi. Knyga baigiama skyriumi apie XIII—XIV a. lietuvius. Remiantis rašytiniais ir archeologijos šaltiniais apie lietuvius bei Lietuvą, parodomas to meto materialinės ir dvasinės kultūros suvienodėjimas, pabrėžiama regioninių antropologinių skirtumų niveliacija.

Veikalą rašė skirtingų mokslo sričių atstovai, todėl vienur kitur pasitaiko kartojimusi, kurie yra neišvengiami, nes dažnas autorius tą patį klausimą sprendžia kitu aspektu. Neišvengta ir prieštaravimų, ypač nagrinėjant baltų genčių susidarymą, aptariant jų teritoriją ir kt. Išskirti archeologines kultūras sritis, susieti jas su rašytiniuose šaltiniuose minimais genčių vardais — labai nelengvas ir atsakingas darbas. Archeologai čia kartais patiria didelių sunkumų, ieško atsakymo, bent atramos taškų rašytiniuose, kalbos šaltiniuose, savaip juos interpretuoja, todėl suprantamas nuomonių skirtumas. Knygoje taip pat nebuvo įmanoma suvienodinti atskirų dalių išnašų. Kai kurių autorių skyriuose jų labai gausu, kitų — nedaug. Tai priklauso nuo mokslo sričių šaltinių specifikos ir jų panaudojimo. Pvz., stengtasi kuo visapusiškiau parodyti negausius to meto rašytinius šaltinius, pateikti juos išnašose net originalo kalba, kitų sričių specialistų parašytose dalyse šaltiniai dažnai pasitelkiami pačiame tekste. Tokių nelygumų skaitytojai pastebės gal ir daugiau, tačiau juos galima aiškinti problemos sudėtingumu.

Tai pirmas mėginimas kompleksinėmis jėgomis nušviesti lietuvių kilmę, parodyti svarbiausius lietuvių tautos raidos etapus, glaudžiai susijusius ne tik su kitomis baltų gentimis, bet ir kaimynais slavais. Autoriai tikisi, kad knyga labai pravers ne tik tyrinėtojams, besidomintiems baltistika bei lituanistika, bet ir plačiajai visuomenei, studijuojančiam jaunimui.

I. Lietuvių kilmės aiškinimų ir tyrimų apžvalga

1. Istorikai apie lietuvių kilmę

XV a. Europoje plintant pasaulietinei Renesanso pasaulėžiūrai, buvo pradėta aiškinti, iš kur atsirado tautos ir kokia jų giminytė. Susidarė dvi lietuvių kilmės aiškinimo teorijos: romėniškoji ir gotiškoji. Pirmąją užrašė lenkų istorikas J. Dluogošas (1415—1480). Lotynų kalba parašytoje „Lenkijos istorijoje“, pasakodamas apie Adalberto-Vaitiekaus apaštalavimą Prūsijoje 997 m. ir aprašydamas prūsų tikėjimą bei papročius, jis teigė, kad prūsų kalba panaši į lietuvių ir kad ji kilusi iš lotynų kalbos. Antrą kartą gana plačiai apie lietuvius J. Dluogošas užsimena, aprašydamas Lietuvos krikštą 1387 metais. Čia jis tiesiai sako, kad lietuviai ir žemaičiai kilę iš romėnų. Tai rodanti bendra abiejų tautų kalba. Jei lietuvių kalba turinti žodžių, skiriančių ją nuo lotynų kalbos, tai tik todėl, kad lietuviai ilgai gyvenę lenkų, čekų ir rusų kaimynystėje ir iš jų perėmę kai kuriuos žodžius. Artimą giminytę rodanti ne tik kalba, bet ir religija. Senovės romėnų ir lietuvių tikėjimai bei papročiai buvę bendri, jie garbinę tuos pačius dievus ir laikęsi vienodų kulto apeigų. Turėję ugnies dievą Vulkaną, Jupiterį, arba Perkūną, ir deginę mergaičių saugomą amžiną šventąją ugnį. Mergaites ir ugnį prižiūrėjęs žynys, kuris, demono pamokytas, patarimo ieškantiems skelbdavęs dviprasmiškas pranašystes. J. Dluogošui atrodė, kad lotyniškas lietuvių tėvynės pavadinimas esąs iškreiptas *Italia*, nes prieš žodį pridėdama raidė *l* ir sakoma *l'Italia*. Ateiviai iš Romos vadinosi litalais, o rusai ir lenkai, kad lengviau būtų išarti, įterpę garsą *u* ir gavę *Lituania* arba *Litva*, nes *v* nuo *u* nebuvo skiriama (1, p. 443). J. Dluogošas rašė ne tik apie Lietuvos, bet ir apie jos sostinės Vilniaus vardą, kuris, jo nuomone, sietinas su Romos italų išėivių vadu Viliumi (1, p. 446). Palemono vardo J. Dluogošas nežinojo. Tas vardas atsirado XVI a. Lietuvos metraščiuose (2, p. 31—48). Lietuvių kildinimas iš romėnų istoriografijoje siejamas su Palemono, Romos kunigaikščio, Nerono giminaičio, ir jo bajorų atkeliavimo į Lietuvą legenda.

J. Dluogošas pirmasis paskelbė, kad lietuviai kilę iš romėnų, bet kas tą teoriją ar hipotezę sukūrė ir kam ji buvo reikalinga? Tai klausimas, į kurį atsakymo ieškojo daugelis XIX ir XX a. istorikų. J. Jakubovskis (1874—1938) manė, kad ypatingas susidomėjimas lietuvių kilme kilo 1447—1453 m., kai, Lietuvos didįjį kunigaikštį Kazimierą Jogailaitį renkant Lenkijos karaliumi, buvo kilęs aštrus ginčas. Lietuvos bajorų atstovai sutiko turėti bendrą valdovą, bet atkakliai priešinosi aiškinimui, kad 1385 m. Krėvos unija bei Jogailos valia Lietuva buvusi prijungta prie Lenkijos ir todėl nebegalinti būti savarankiška. Lietuvos metraštyje sakoma, jog dėl to kilusios tokios aistros, kad Lietuvos bajorai grąžino lenkams 1413 m. Horodlės susitarimo proga gautus herbų ir emė vartoti senuosius savo herbų, lyg ir pabrėždami, kad kilme jie pranašesni už lenkų šlėktas. Tada, J. Jakubovskio manymu, ir buvo pradėta ieškoti tolimos ir garbingos lietuvių bajorų praeities (3, p. 29—30).

V. Kameneckis (1883—1964) nesutiko su J. Jakubovskiu dėl hipotezės atsiradimo laiko. Jo nuomone, pradžios reikia ieškoti ne XV, o XVI a., nes P. Dusburgiečio „Prūsijos žemės kronikoje“, apimančioje 1190—1330 m., minima Ramovė, arba Ramuva, siejama su Romos vardu ir kalbama apie jos žynį krivį, tuos vardus perėmęs J. Dluogošas ir įrašęs į savo istoriją. Krivio ir Romuvos vardais esą galima pasinaudoti kaip gija, vedančia į legendos pradžią (4, p. 3—5).

A. Briukneris (1856—1939) įrodinėjo, kad legenda atsiradusi apie 1432 m., ir net pasakė jos kūrėjo pavardę. Tai buvęs žemaičių bajoras J. Butrimas, Vytauto dvaro maršalka, daug keliavęs ir mokslus išėjęs Vakarų Europoje. Jis sugalvojęs kildinti lietuvius iš romėnų, nes rėmęs Vytauto siekimus atpalaiduoti Lietuvą nuo Lenkijos, aukštines lietuvių savarankiškumą ir, be to, buvęs mokyčiausias bajoras (5, p. 64—65). Kito tokio išsilavinusio lietuviu XV a. pradžioje A. Briukneris, matyt, nežinojo.

I. Jonynas (1884—1954), prieštaraudamas A. Briukneriui, pastebėjo, kad jeigu J. Butrimas būtų buvęs tos teorijos autorius, tai J. Dluogošas tikriausiai šitai būtų žinojęs ir pats, būdamas lietuviams nedraugiškas, būtų išjuokęs ir pačią teoriją, ir jos autorių. I. Jonynas padarė prielaidą, kad ta teorija galėjo atsirasti Vytautui pirmą kartą pabėgus pas kryžiuočius. Tuomet kas nors iš kryžiuočių susidomėjęs lietuvių kalba ir buvęs nustebintas kai kurių jos žodžių ir formų panašumu į lotynų kalbą. Panašumo atradimas turėjo patikti Vytautui ir jo bajorams, nes žadino jų lietuvišką savimeilę. Jogailos ir Vytauto kilmės aiškinimais Lenkijos ponai, tarp jų ir J. Dluogošas, galėjo būti visai patenkinti, nes reikėjo pateisinti karalaitės Jadvygos vedybas su pagoniu valdovu. Lietuvos didieji kunigaikščiai ir jų įtakingieji bajorai buvo kildinami iš galingų Romos patricijų Kolumnų ir Ursinų

giminės. Vadinasi, Jogaila nors ir pagonis, bet garbingos kilmės (6, p. 215—216).

I. Jonyno nuomonei nepritarė K. Avižonis (1909—1969). Jis mano, kad tiek J. Dlugošui, tiek ir kryžiuočiams nebuvo pagrindo išgalvoti tokią teoriją arba ją skleisti. Ordino magistras ir jų metraštininkai darė viską, kad pažemintų Lietuvą ir jos valdovus. Be to, jei ta teorija būtų buvusi kryžiuočiams kuo nors paranki ir naudinga, ją galėjo sukurti daug anksčiau, vos tik susidūrę su prūsų ir lietuvių kalbomis. Kita vertus, šaltiniuose nėra net užuominų, kad Jogailos ir Jadvygos piršliai bei tomis vedybomis besirūpinantys Lenkijos ponai ką nors panašiai būtų skelbę. Jei-gu Vytautas būtų prisidėjęs prie tos teorijos kūrimo, jis būtų ją tikrai priminęs kuriame nors laiške Ordino magistrams arba Lenkijos ponams.

K. Avižonio nuomone, tai pačių mokyty lietuvių, tik, žinoma, ne vieno J. Butrimo, kaip skelbė A. Briukneris, darbas, pažadintas Renesanso epochos humanistinių idėjų, kurios, plisdamos Europoje, skatino rašyti tautų istorijas ir jų ištakų ieškoti antikoje (7, p. 23). Reikalas, atrodo, aiškus, tačiau teorijos pradininko tebeieškoma ir dabar. Antai 1963 m. M. Zachara-Vavžinčik paskelbė straipsnį, įrodinėjantį, kad tą teoriją sukūrė kryžiuočiai, laikę save Cezario palikuonimis ir norėję pateisinti užkariavimus. XV ir XVI a., kilus politiniams ginčams su lenkais ir rusais, lietuviai pasigavo tą teoriją ir ėmė ją skelbti (8, p. 5—35). Vadinasi, romėniškoji lietuvių kilmės teorija buvusi provokiška ir nukreipta prieš kaimynus slavus. Kad ji verta legendos vardo, dabar niekas neabejoja. Betgi legendos, kaip ir teorijos, turi savo atsiradimo ir gyvavimo laiką bei vietą, jos yra prieštarų visuomenės idėjų vaisius, priklausantis kultūros istorijai. Sekdamas J. Jakubovskiu, J. Ochmanskis mano, jog išpopuliarėjusią legendą greičiausiai sukūrė lietuvių studentai, mokęsi Krokuvos universitete, vykstant politiniam ginčui dėl feodalinės Lietuvos valstybės savarankiškumo (9, p. 49). Nuomonei, kad legenda turi politinį pagrindą, galima būtų pritarti, jeigu joje nebūtų prieštarų dalykų. Ginčas vyko J. Dlugošo ir jo globėjo Z. Olesnickio politinės veiklos metu. Jie abu buvo priešingi bet kokiame Lietuvos savarankiškumui. Todėl J. Dlugošas negalėjo kaip tik tuo metu dėti į „Lenkijos istoriją“ savo priešininkų kuriamos teorijos.

Istorikai romėniškosios teorijos kūrėjo ieškojo ne pačioje Lietuvos valstybėje, ne jos vidaus politiniuose bei kultūriniuose santykiuose, o kur nors šalia jos, matydami kaimynams, ypač lenkams, priešiškas tendencijas. Jų nedomino tai, kad lietuvių sukurta valstybė — Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė — jungė nevienodo socialinio išsivystymo ir skirtingų religijų tautas. Kai lietuviai tebebuvo pagonys, baltarusiai ir ukrainiečiai buvo graikų apeigų krikščionys (pravoslavai), laikę save pranašesniais už pagonis. Kai Gedimino ar Algirdo sūnūs atvykdavo valdyti pra-

voslaviškų žemių, jų bajorai sutikdavo priimti ir pripažinti juos savais kunigaikščiais tik apsikrikštijusius pagal jų tikybos apeigas ir priėmusius jų kalbą. Tokie kunigaikščiai krikščionys tapdavo didžiojo kunigaikščio pagonio vasalais. Šitokia tvarka nusistovėjo po daugelio konfliktų, kilusių dėl pažūros, kad didysis kunigaikštis turėtų būti graikų apeigų krikščionis. Juk po Mindaugo mirties keli didieji kunigaikščiai, pradedant Mindaugo sūnumi Vaišelga (Vaišvilku), buvo krikščionys, nors ir valdė neilgai. Įsigalėjus Gedimino dinastijai, Gediminą, kaip pagonį, niekino rusų metraščiai ir vokiečių kronikos, buvo skelbiama, kad jis buvęs Vytenio tarnas — arklīninkas ir nedoru būdu užgrobęs sostą. Prieš Gediminą buvo stengiamasi nuteikti ne tik Europos valstybių valdovus ir riterius, bet ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kunigaikščius pravoslavus. Šitokia propaganda pasidarė neveiksminga plintant Italijos humanistų pažiūrai, kad antikos stambeldžių kultūra buvo daug pranašesnė už viduramžių krikščionių, kad krikščionybės įsigalėjimas buvo kultūros smukimas ir kad jų, humanistų, veikla reiškė antikinės kultūros atgavimą (renesansą). Į pagonišką Lietuvą tuomet buvo atkreiptas dėmesys kaip į šalį, išsaugojusią antikinės kultūros liekanas. 1387 m. krikštijant Lietuvos kunigaikščius ir bajorus, buvo reikalaujama, kad katalikybę priimtų ir lietuvių kilmės kunigaikščiai pravoslavai arba bent paklustų Romos popiežiui. Tuo buvo norima pasakyti, kad naujakrikštai pranašesni už graikų apeigų krikščionis, tuomet jau pravardžiuotus schizmatikais, t. y. atskalūnais. Aprašydamas krikštą, J. Dlugošas ir užrašė to pranašumo motyvus. Jis pats tikėjo, kad lietuvių pagonybė giminiška su romėnų stambeldyste. Taip ir gimė lietuvių kilmės iš romėnų teorija, pravertusi pažangiam Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pilietybės supratimui, įrašytam į 1529 m. Lietuvos Statutą ir pakartotam vėlesniuose (1566 ir 1588 m.) leidimuose. Pagal Statutą kiekvienas bajoras, žemės savininkas, yra valstybės pilietis ir naudojasi lygiomis teisėmis, nepaisant religinio ir kartu tautinio skirtumo. Tai atitiko pasaulietiškas Renesanso humanistų idėjas.

Antroji prūsų, lietuvių ir apskritai baltų kilmės tos pačios epochos teorija buvo gotiškoji. Jos pradininkas — Erazmas Stela (Johann Stüler), Leipcigo universitete gavęs magistro laipsnį ir kurį laiką ten dėstęs filosofiją. Paskui dirbo mokytoju Saksonijos kunigaikščio dvare, tai padėjo jam pasidaryti graikų mokyklos steigėju ir patekti į Cvikau miesto burmistrus. Jis ėmė rašyti Saksonijos ir Cvikau miesto istoriją, norėdamas susieti ją su graikų herojinio laikotarpiu. Saksonijos kunigaikščio dvaras sudomino Stelą ir prūsų kilme, nes kunigaikščio sūnų Frydrichą, kurį Stela mokė, 1496 m. Teutonų ordinas išrinko savo magistru. Tarp 1501—1507 m. Stela atvyko į Prūsiją, į didžiojo magistro

Frydricho dvarą, čia lotyniškai parašė „Dvi knygas apie prūsų kilmę“ ir 1518 m. išspausdino Bazelyje (10, p. 275—298).

Autorius nori įtikinti skaitytoją, kad Borusija (Prūsija) — iš senų senovės germanų gyvenama šalis. Įrodinėti germanišką prūsų kilmę skatino politinės to meto sąlygos. Trylika metų tarp Lenkijos ir Ordino trukęs karas kryžiuočiams baigėsi nesėkmingai. Pagal 1466 m. Torūnės taikos sutartį Ordinas sutiko pasidaryti Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero vasalu. Lenkijos politikai ir mokslininkai aiškino, kad didžioji Prūsijos dalis iš seno gyvenama lenkų.

Stela rėmėsi E. S. Pikolominiu (Enea Sylvio Piccolomini, 1405—1464), atradusiu Jordano „Gotų istorijos“ rankraštį ir jo ištraukas paskelbusiu spaudoje. E. Silvijus, prieš tapdamas popiežiumi Pijumi II, buvo Varmijos vyskupas ir domėjosi Pabaltijo gyventojų geografija, etnografija ir istorija. Iš gana gausių jo raštų trys lietuviškai ir lietuviškai. Stela iš Jordano ir E. Silvijaus raštų pasigavo mintį apie gotų iškeliavimą iš Skandinavijos ir kaip dalis jų (alanai ir herulai) po daugybės nukariavimų Romos imperijoje ir po hunų antplūdžio grįžo atgal prie Baltijos jūros. E. Stela atkreipė dėmesį į gotus, alanus, herulus, svebus ir kitus barbarus, per didįjį tautų kraustymąsi griovusius Romos imperiją ir nukariautose žemėse kirusius savo valstybes. Tarp jų, jo manymu, ir reikia ieškoti prūsų ir lietuvių protėvių. Tai viena. Antra, jis davė pradžią Vaidevučio legendai, panašiai kaip romėniškoji teorija — Palemono.

Tai, kas buvo nauja E. Stelos raštuose, perėmė ir plačiausiai išdėstė du žymiausi Prūsijos kronikininkai: S. Grunau (m. 1530 ar 1531) ir D. Lūkas (1503—1583), pirmasis — katalikas, dominikonas, antrasis — reformatas. Zinant, kokį vaidmenį žmonių santykiuose ir pažiūrose tuomet vaidino religija, galima sakyti, kad jie laikėsi ne tik skirtingų, bet ir priešingų pozicijų, tačiau apie prūsus, ypač jų valdovą Vaidevutį, rašė vienodai, lyg susitarę. Vaidevutis, sudaręs taikos sutartį su skandinavais, įkūrė Ramovės šventovę, nustatė dievų garbinimo tvarką ir įvedė įstatymus, tvarkančius žmonių santykius ir šeimos gyvenimą. Tie įstatymai vadinami Vaidevučio teisyne ir respektuojami kaip istorijos šaltinis.

Gotiškąją lietuvių kilmės teoriją žinojo M. Strijkovskis ir A. Gvagninis ir savo kronikose ją mini, nors patys laikėsi romėniškosios. M. Strijkovskis pirma išdėstė E. Stelos pažiūras, paskui lenkų kronikininkų (J. Dluogošo, M. Kromerio, M. Mechovitos, J. Belskio) ir pabaigoje — Lietuvos metraščio (Bychovco kronikos). Priminė, kad J. Belskis lietuvius kildina iš gotų giminės — gepidų. Lietuvių kalboje esą nemaža germaniškų ir graikiškų žodžių. M. Strijkovskis nesistengė derinti prieštaringų žinių, suvesti į vieną teiginį, kad pasakojimas būtų visai įtikimas (11, p. 43—58). Tai ketino padaryti A. Gvagninis. Jis glaustai

atpasakojo E. Stelos samprotavimus ir padarė išvadą, kad Lietuvos paprasti žmonės, liaudis, kilę iš gotų, o kilmingieji — iš romėnų, italų (12, p. 51).

A. Kojelavičiui-Vijūkui (1609—1677) atrodė neįtikima, kad tos pačios tautos skirtingų luomų žmonės būtų kilę iš atskirų, nieko bendra neturinčių genčių ar tautų. „Vieni tvirtina, kad tai buvo gotai, kiti — kad cimbriniai, atvykę iš Gotų vandenyno salų. Kadangi šios labai didelės tautos, keičiantis jų pirmosioms gyvenvietėms, plačiai pasklido po visą Europą, dažnai skirtingai vadinamos, todėl neaišku, koku vardu kitataučiai rašytojai vadino tuos, kuriuos mes vadiname prūsais, lietuviais, latviais, jotvingiais, polovcais, pečenegais. Man tarp tiek neaiškumų, kai esmė priklauso nuo spėliojimų, patikimiausias atrodo Volfango Lazijaus tvirtinimas, kad tos tautos senovėje vadinosi herulais“ (13, p. 5—6).

Lazijus (Wolfgang Lazius, 1514—1565) — istoriografas, daugelio veikalų ir žemėlapių autorius, įrodinėdamas, kad Pabaltijo gyventojai — herulų palikuonys, paskelbė herulų kalba užrašytą „Tėve mūsų“. „Kai aš tą maldą atidžiai perskaičiau, — rašo A. Kojelavičius-Vijūkas, — pastebėjau, kad ji didžiąja dalimi visiškai panaši į tą kalbą, kurią dabar vartoja lietuviai ir latviai. Todėl vargu ar galiu abejoti tuo, kad Lietuvoje kilo ir gyveno senovės herulai. Šį spėjimą patvirtina ir tai, kad herulų įstatymai ir gyvenimo būdas yra vienodas su lietuvių protėvių gyvenimo būdu, apie kurį pateikia žinių įvairūs šaltiniai“. A. Kojelavičiaus-Vijūko manymu, herulus iš Sarmatijos išstūmė slavai. Herulai įsiveržė pirma į Germaniją, o vėliau, dėl įvairių priežasčių atplėšti nuo tėvynės, ėmė dažniau puldinėti Romos imperiją ir pačią Italiją. Ilgainiui iš romėnų priešų pasidarė jų draugais, sudarė karinius būrius ir daug šimtmečių tarnavo romėnams. Jam neaišku, kada ir dėl ko herulus imta vadinti lietuviais. Jis atmetė mintį, kad Lietuvos vardas būtų kilęs iš Italijos, kaip teigė J. Dluogošas. Rėmimasis garsų panašumu galys būti apgaulingas.

Herulais buvo vadinama germanų gentis, gyvenusi Skandinavijoje, Jutlandijos pusiasalyje. Per didįjį tautų kraustymąsi dalis jų išsikėlė ir apsigyveno prie Azovo ir Juodosios jūros. Ieškodami grobio, 260—280 m. jie puldinėjo Mažąją Aziją ir Graikiją. Juos aprašė Jordanas savo veikale „Apie getų kilmę ir veiklą“. Herulams artėjant prie Romos imperijos sienos, imperatoriui buvo Valerijonas, tuomet kariavęs su persais. Herulų vadas buvęs Malabatas. Imperatorius, matydamas, kad nepajėgs jo nugalėti, paskyrė jį savo patarėju ir leido jo giminei gyventi prie Juodosios jūros. Gotų karalius Hermanarikas IV a. pajungęs skitus ir įveikęs herulus, tačiau neilgai džiaugęsis savo laimėjimu. Įsiveržus hunams, gotų ir herulų laukė vienodas likimas. Žlugus hunų valdžiai, herulai pasidarė laisvi ir sudarė savo valstybę Tisos aukštupyje, dabartinėje Vengrijoje. Jie išplėtė savo valdas

ir vėl pasidarė galingi. Jų padedamas Odoakras 476 m. paėmė valdžią Romos Vakarų imperijoje. Gotų karalius Teodorikas, pasinaudojęs klasta, nužudė Odoakrą, o herulus, likusius be žymaus vado, stengėsi palenkti į savo pusę ir žadėjo jiems daug nuolaidų. Herulai nesidavė suviliojami pažadais. Didelė jų dalis persikėlė į Graikiją ir padėjo Bizantijos imperatoriui kariauti su persais ir gotais. Kita dalis po tokios skaudžios nelaimės grįžo atgal prie Baltijos, nustūmė danus ir įsikūrė Skandinavijoje.

A. Kojelavičius-Vijūkas „Lietuvos istorijoje“ pasakojo, kaip tarp išblaškytų herulų atsiradęs Palemonas ir kaip jis patekęs į Lietuvą. Vadinas, romėniškoji ir gotiškoji lietuvių kilmės teorijos sujungiamos į vieną heruliškąją. Herulai — juk gotų giminaičiai. Jų ryšius su aisčiais liudija gotų karaliaus Teodoriko 523—526 m. rašytas laiškas aisčiams. Teodorikas dėkoja už dovaną, gintarą, pasiuntinių įteiktą jam Ravenoje. Karalius buvo nustebintas tokio aisčių palankumo (14, p. 19—20). Pagarbą reiškusi tauta, kuri jo valdžiai nepriklausė ir kuriai jis nieko negalėjęs padėti. Dovanų siuntimo ir laiško rašymo priežasties Renesanso istorikai neaiškino. Ateinančioms kartoms jie paliko legendomis išpuoštą teoriją, kad lietuvių protėviai — herulai, ateiviai iš tos Romos imperijos dalies, kurią dabar vadiname Balkanais.

Nuo XVII a. vidurio, laimėjus kontrrevoliucijai ir įsigalėjus feodalinei reakcijai bei religinei kosmopolitinei pasaulėžiūrai, tiek kitų tautų, tiek ir lietuvių kilme nustota domėtis. A. Kojelavičiaus-Vijūko paskelbta pažiūra į lietuvių kilmę laikėsi iki XVIII a. pabaigos, iki Svetimo laikotarpio visuomeninio sąjūdžio, pasižymėjusio racionalizmu. Tą tradicine virtusią pažiūrą ėmė griauti A. L. Sléceris (Schlözer, 1735—1809), vokiečių istorikas ir publicistas, kurį laiką dirbęs mokslinį darbą Svedijoje ir Rusijoje. Gilindamasis į Skandinavijos istoriją, jis susidomėjo ir Pabaltijo tautų praeitimi, parašė Lietuvos istoriją vokiečių kalba (15). Ją pradeda nuo Ringaudo, kitų vadinto Živinbudu, o visą ankstesnę istoriją skiria legendinei ir pusiau legendinei daliai. A. L. Sléceris sviedė repliką: kol lietuviai neturėjo savo valstybės, tol neturėjo ir savo istorijos. Jie gyveno kaip laukiniai ir priklausė gamtos, o ne visuomenės istorijai. Visų tautų istorijos pradeda mos nuo sakmių ir pasakų. Lietuvių Palemonas, prūsų Vaidevutis, skandinavų Otinas, lenkų Lechas, čekų Čechas vienodai remiasi išmone. Skaitytojas istorijoje randa galimų ir įtikimų dalykų, tačiau neatmeta ir negalimų, nes jie papildo vieni kitus.

Galimas daiktas, A. L. Slécerio pažiūra būtų paplitusi, ir Palemonas su herulais būtų likę užmiršti, jeigu XIX a. pirmojoje pusėje Lietuvoje nebūtų kilęs lietuvių kultūrinis judėjimas, kuriame dalyvavo smulkieji, aplenkę, bet galutinai nenutautę žemaičių bajorai. Romantiškas jų dėmesys pakrypo į tolimą, pagonišką Lietuvos praeitį ieškoti joje išpūdingų ir garbingų dalykų. Palemono galėjo nebūti, bet lietuviai — ne laukiniai. Lietuvių kal-

ba esanti žodinga ir turinti daug formų. Ji skambi ir lanksti, tad negalėjusi būti barbarų tautos kalba. Ji buvusi tobula jau tuomet, kai prancūzų ir vokiečių kalbos dar tebebuvusios vystyklusose. Patys lietuviai kalti dėl jos nusmukdymo, nes iš paikumo vengė ja kalbėti. Tokias mintis apie lietuvių kalbą reiškė ir Palemoną nuvainikavo K. Bogušas (Bauža, 1746—1820). Tokio kunigaikščio visai nebuvę, jis išgalvotas, kaip išgalvoti ir jo vaikų vardai. Kas galis patikėti, kad prisirišę prie savo miestų ir pripratę prie šilto klimato romėnai būtų kėleši į šaltus kraštus. Jie būtų mieliau pasirinkę Iberiją, Akvitaniją, Galiją ar Germaniją. Galima esą manyti, kad dėl kurių nors priežasčių kraštas pasirinktas atsitiktinai, tačiau negalima patikėti, kad sauželė ateivių būtų galėjusi užvaldyti svetimo krašto žmones. Romėnai negalėję taip greitai prisitaikyti prie vietos papročių ir iškilti. Be to, Roma jau tada buvusi krikščioniška ir mokyta. Romėnai neatnešę lietuviams nei religijos, nei mokslo. Popiežius Inocentas IV, laimindamas Mindaugo krikštą ir siųsdamas karaliaus vainiką, neužsiminė apie lietuvių ir romėnų giminystę. Tokia proga nebūtų jos nutylėjęs (16, p. 72—78). K. Bogušas atkakliai teigė, kad Palemono istorija — pasaka. Ne mažiau atkakliai jis aukštino ir gynė herulus, kurie atsiradę iš lietuvių. Ne tik herulai, bet ir galindai, kuronai (kuršiai), borusai (prūsai), sudinai, jotvingiai, alanai, aisčiai — visi jie lietuviai. Visos tos gentys kalbėjusios viena lietuvių kalba. Ir herulų vardas atsiradęs iš girulių. Taip juos praminę kaimynai, nes jie ilgai gyvenę giriose ir gaudę laukinius žvėris.

K. Bogušas atpasakojo herulų istoriją, ilgokai sustodamas prie Odoakro ir neabejodamas dėl šio herulo, pasidariusio imperatoriumi, lietuviškumo. Kad būtų visai aišku, jog herulai kalbėjo lietuviškai, jis perspausdino heruliškus poterius („Tėve mūsų“), kuriuos minėjo A. Kojelavičius-Vijūkas.

A. L. Sléceriu ir K. Bogušu pasekė J. Lelevelis (1786—1861). Jis pripažino, kad Palemonas — ne istorinis, o legendinis asmuo, ir siūlė iš istorijos išmesti legendas. Paneigė alanus turėjus ką nors bendra su lietuviais, tačiau dėl herulų nors ir abejojo, bet jų kaip galimų lietuvių protėvių neatmetė. J. Lelevelis nesutiko tik su K. Bogušo teiginiu, kad herulai kilę iš lietuvių, o jų vardas — iš lietuviško žodžio giruliai (17; 18).

Palemono ir Odoakro lietuviškumo ginti stoji D. Poška (apie 1757—1830). Istorikų skleidžiamos žinios, kad herulai, priėmę krikščionybę, bastėsi po įvairius kraštus, jam atrodė nepriimtinos, nes pagonių lietuvių protėviai negalėjo būti krikščionys. Jis parėmė mintį, jog ne visi herulai apsikrikštiję, be to, nuo krikščionybės galėję atsimesti (19, p. 319).

Herulus ir Palemoną karštai gynė S. Daukantas (1793—1864) — nacionalinės istoriografijos pradininkas. Nors herulų raštų nerasta, tačiau visokie palaikai ir kalba aiškiai rodanti artimą

herulų ir lietuvių giminystę. Užrašyta „Tėve mūsų“ malda esanti Meklenburge apsigyvenusių herulų. Esą ir kitų daiktinių įrodymų. 1775 m. Nemuno krante, prie Tilžės, rastas akmuo su romėniškais ženklais ir nugabentas į Prūsijos karaliaus muziejų kaip retas eksponatas. Be to, Rusnėje aptikta monetų su Romos imperatorių atvaizdais. Monetų lobiai rodo, kad herulai tarnavo Romos imperijos valdovams ir kai kurie turtingi grįžo tėvynėn. Su Odoakru jie išbuvo Italijoje 14 m. ir su romėnais kalbėjo lotyniškai. Grįždami su pinigais ir manta atsinešę ir kalbą tų kraštų, kuriuose teko gyventi. Vieni grįžę turtingi, kiti — vargšai. Ir vieni, ir kiti jau buvo užmiršę savo tikėjimą bei įstatymus. Tarnaudami Romos imperatoriams, jie įpratę tinginiauti ir plėšikauti. Grįžę norėję, kad kiti jiems dirbtų ir duokles duotų. Nenorėdami prarasti laisvės, vargdieniai priešinęsi turtingiesiems ir kariavę su jais. Ir tarp turtingųjų nebuvo vienybės bei santaikos: gentys puldinėjusios viena kitą, vaikai neklausę tėvų. Kiekvieno gyvybei grėšęs pavojus. Tarp ateivių atsiradęs drąsus ir išmintingas vyras Vaidevutis, kuris įvedęs tvarką. Tokią pažiūrą į lietuvių kilmę paliko pažangioji, pasaulietiška feodalinio laikotarpio istoriografija.

Buržuazinės visuomenės istoriografijoje iškilo J. Basanavičiaus (1851—1927) ir K. Būgos (1879—1924) lietuvių atsiradimo Pabaltijyje teorijos, paremtos naujausiais filologijos bei istorijos laimėjimais, prie kurių priklausė hetitų, arba hetų, imperijos, senesnės už graikų ir romėnų, gyvenimas ir jų rašto įskaitymas. Atradus ir išgarsinus hetitų imperiją, prasidėjo giminystės su jais ieškojimas. Tuo pačiu metu filologai paskelbė, kad beveik visos Europos tautos yra giminiškos, jų kalbos kilusios iš vienos pirmąsios indoeuropiečių prokalbės. Mokslininkai sukūrė kalbotyros lyginamąjį istorinį metodą (žr. tolesnį skyrių) ir pastebėjo, kad senovės indų kalba — sanskritas — kažkuo primena žinomas Europos tautų kalbas. Ėmė ieškoti panašumo tarp sanskrito ir kitų kalbų ir aptiko, kad Nemuno pakrantėse vartojama kalba artimesnė sanskritui negu senovės graikų ar lotynų.

J. Basanavičiui gyvenant Bulgarijoje, hetitų kultūros pėdsakų buvo ieškoma Balkanuose. Domėdamasis to krašto senosios kultūros liekanomis, jis rado daug panašumo su lietuvių kultūra, kalba, vietovardžiais ir papročiais. Pastebėjo, kad lietuvių pasakose ir dainose minima gamta esanti visai nepanaši į mūsų, joje daug gyvulių ir augalų, kurių Lietuvoje nėra. J. Basanavičius rado ryšį tarp lietuvių ir Balkanų senovės tautų ir į herulų vietą kėlė trakus, frigus, dakų amžininkus ir bendrininkus. Savo pažiūras išdėstė net keliuose knygose (20—22). Apskritai laikėsi pažiūros, kad lietuvių protėviai daug senesni už romėnus ir kad jų tėvynės reikia ieškoti senovės Rytuose.

K. Būga negailestingai atmetė J. Basanavičiaus kalbinius išvedžiojimus. Jo nuomone, trakai ir frigai, būdami artimi giminai-

čiai, priklauso rytų indoeuropiečių grupei, tačiau iš pateiktų trumpučių kalbos tekstų matyti, kad nei frigai, nei trakai negiminiški aisčiams. „Lietuvių arba prūsų kalbos tekstą šiaip netaip gali suprasti lietuvis inteligentas, o trakų ir frigų kalbos antrašų net ir patys didieji kalbininkai kaip reikiant dar nesupranta“ (23, p. 14). Lyginamuoju metodu tyrinėdami indoeuropiečių kalbas, kalbininkai rado, kad nesama pasaulyje tokios kalbos, kurios žodyne nebūtų svetimoms kilmės žodžių. Jų savumą ar svetimumą rodo garsai, atitikimo, atliepimo dėsniai. K. Būga teigė: „Ne tik savieji, bet ir skolytiniai žodžiai kalbininkui istorikui lygiai yra brangūs kaip senovės dokumentai. Skolytiniai žodžiai jam atskleidžia senovės gadynės tautų santykių ne vieną lakštą. Mūsų kalbos skolytiniai žodžiai, sujungti su rašytinės istorijos ir archeologijos liudijimu, daug ką pasako apie lietuvių tautos santykius, turėtus žilojoje senovėje su suomiais bei mardviais, gotais, skandinavėnais ir vokiečiais, gudais ir lenkais“ (23, p. 9).

K. Būga atsidėjęs ėmėsi studijuoti vietovardžius, ypač hidronimus, ir iškėlė mintį, jog dabartinėje Baltarusijoje, prieš užimant ją slavams, gyventa baltų. Toliau plėsdamas šią mintį, sukūrė naują lietuvių kilmės aiškinimą. Ta tema 1920—1924 m. K. Būga paskelbė net tris studijas (24, p. 493—550, 551—583, 728—742). Remdamasis daugiausia upių ir ežerų vardų kalbine analize, pagrindė aisčių įsikūrimo tose teritorijose, kuriose juos užklupo rašytinė istorija, teoriją. Jis padarė išvadą, kad aisčiai keli ar gal net keliolika amžių pr. m. e. turėjo būti mordvių kaimynai Smolensko ir Sožo upės areale. Su šiaurės kaimynais suomiais susisiekti Dauguvos ir Dnepro aukštupyje. Vakaruose su gotais pavienės aisčių gentys galėjo bendrauti tik per prūsus. Prūsų kalbai įtakos gotai turėjo padaryti dar gyvendami Vyslos žiočių apylinkėse. Tai galėjo įvykti nuo V—IV a. pr. m. e. iki III m. e. a. (24, p. 590).

Apytikriai nustatęs, kas buvo seniausi aisčių kaimynai, remdamasis hidronimija, K. Būga ketino nusakyti aisčių genčių migraciją: 1) dalis latvių žemių Dauguvos šiauriniame krante, t. y. šių dienų Vidžemė ir Latgala, prieš latvių įsikūrimą (VI a.) buvo gyvenama suomių, 2) lietuvius bei latvius slavai atstūmė nuo Pripetės pagal kairiuosius jos intakus, pagal Bereziną ir Dnepro aukštupį beveik iki Sožo vidurupio, 3) lietuviai Pabaltijyje rado kitas, jau anksčiau į šias žemes atsikėlusias giminiškas aisčių gentis: žiemgalius, kuršius, prūsus. Tik nedidelėje dalyje prie pat jūros gyveno suomiams ir estams giminiški lybiai (24, p. 563).

K. Būgos pažiūrai pritarė žymus Berlyno universiteto slavistas N. Fasmeris, kuris 1932 m. paskelbė darbą apie rytų baltų sieną, o galindus prie Protvos upės laikė baltais. Lietuvoje pasekėjų K. Būga nerado, nes čia tuomet, galima sakyti, vyko baltų dalybos, buvo ginčijamasi, ar kuršiai latviai, ar lietuviai, kokios

tautybės buvo įotvingiai ir kur ėjo riba tarp prūsų ir lietuvių. Kalbininkas A. Salys (1902—1972), plačiai remdamasis rašytiniais šaltiniais, nagrinėjo žemaičių tarmes (25, p. 173—314). Istorikas I. Jonynas Pabaltijo istorikų kongrese Rygoje 1937 m. skaitė vėliau išspausdintą pranešimą (26, p. 46—61) apie lietuvių gentis iki XIV amžiaus. Jis stjo prieš G. Mortenseno teoriją, pagal kurią skalviai, nadruviai ir sūduviai prieš vokiečių atsikraustymą tapatinami su prūsais, o lietuviai, kaip ir vokiečiai, tebuvę vėlesni kolonistai. I. Jonynas pabrėžė visų tarp Vyslos ir Nemuno gyvenusių genčių bendrą kilmę, tikyba, panašų gyvenimo būdą. Prūsus jis vadina net lietuvių gentimis (27, p. 21—22).

Daugeliui to meto tyrinėtojų atrodė, kad lietuvius į Lietuvą K. Būga atkėlė per daug vėlai ir drauge padėjo vokiečių nacionalistams aiškinti, kad toje teritorijoje iki lietuvių gyveno germanai. Neigiamą sprendimą paskelbė archeologas J. Puzinas (1905—1978). Jis rašė: „Jeigu lietuviai, kaip sako K. Būga, būtų pradėję keltis į dabartinę Lietuvą tik VI ar VII a. pradžioje, tai apie tą laikotarpį Lietuvos medžiaginėje kultūroje pastebėtume visai naują, svetimą kultūros srovę, užliejusią visą Lietuvos kraštą. Iš proistorinių radinių mes pamatytume, kaip ankstesnieji Lietuvos gyventojai, kuriuos K. Būga laiko somais, traukiasi į šiaurę arba maišosi su naujais gyventojais. Tačiau šitokio pasikeitimo visai nematyti. Medžiaginė šio laikotarpio lietuvių kultūra rieda be jokių pakeitimų, taigi apie jų atsikėlimą į dabartines sodybas netenka kalbėti: jie čia, kaip matėme, jau ir anksčiau yra gyvenę“ (28, p. 238). Per paskutiniuosius penkis šimtus metų pr. m. e. germanai iš Skandinavijos veržėsi į vakarus, rytus ir pietus. Ši jų ekspansija buvusi pajausta ir žemutiniame Pavyslyje. Toje srityje baltai susidūrė su vandalais ir gotais, besiveržiančiais iš Jutlandijos. Giliau į baltų kraštą germanai nesibrovė ir etninio žmonių persigrupavimo nesukėlė. Galima daryti išvadą, kad baltai nepatyrė genčių migracijos įtakos ir yra Pabaltijo autochtonai.

Pilietinės istorijos istorikai aktualiu tautos istorijos klausimu laikė romėniškosios teorijos ar hipotezės atsiradimą ir dėl to polemizavo su lenkų istorikais A. Briukneriu ir J. Jakubovskiu. I. Jonynas padarė prielaidą, jog ta teorija galėjo atsirasti Vytautui pirmą kartą pabėgus pas kryžiuočius (6, p. 215—216). K. Avizonis įrodinėjo, kad tiek J. Dlugošui, tiek ir kryžiuočiams nebuvo reikalo išgalvoti tą teoriją, tai buvęs pačių mokytų lietuvių darbas, pažadintas Renesanso epochos humanistinių idėjų (7, p. 23). Su K. Būga ir J. Puzinu jie nepolemizavo ir lietuvių kilmės klausimų nesprendė.

Didysis tautų kraustymasis ir dalyvavimas jame gotų, vadintų įvairiais vardais, šaltinio žinios apie dalies jų grįžimą — tikri dalykai. Šaltiniuose nepasakyta, kad aisčiai būtų keliavę. Pirmasis aisčius paminėjęs P. K. Tacitas (I a.) tuo vardu pavadino Balti-

jos jūros rytų pakrantės gyventojus, nevardydamas atskirų jų genčių. K. Ptolemėjo „Geografijoje“, sudarytoje II a., vadinasi, po P. K. Tacito, apie aisčius nekalbama. Spėjamoje jų teritorijoje K. Ptolemėjas mini sudinus, galindus ir venedus. P. K. Tacitas venedus žinojo, lokalizavo juos miškingoje zonoje tarp pekunų ir finų, tačiau smulkiau neapibūdino. Kas buvo ir kur gyveno venedai, venetai, vendai ar vindai, 1948 m. ėmėsi aiškinti lenkų istorikas F. Bujakas (29). Remdamasis toponimija, patekusia į XIII—XV a. rašytinius šaltinius ir išlikusia Prūsijoje, Lietuvoje ir Latvijoje, padarė išvadą, kad venedai buvo ne tik baltų kaimynai, bet ir jų teritorijos gyventojai. Apie 1206 m. H. Latvis rašė: venedai mažai žinomi ir neturtingi, išstumti nuo Vindos upės į tą vietą, kur vėliau buvo pastatyta pilis, bet ir čia nerado ramybės, juos užpuolė kuršiai ir išvijo, daugelį užmušė. Venedai persikėlė pas letus (latvius) ir, gyvendami drauge su jais, sulaukė kunigų atvykimo ir priėmė krikštą. Reikia priminti, kad XVI a. Lietuvos didieji kunigaikščiai ir Prūsijos hercogai savo tituluose minėjo ir venedus. F. Bujakas rėmėsi tradicine nuomone, kad venedai yra slavai. Venedai atsidūrė slavų ir baltų tyrinėtojų dėmesio centre. 1962 m. tuo klausimu pasisakė italas Dž. Devotas, o 1963 m. lenkų istorikas H. Lovmianskis (1898—1984) savo daugiatomiame veikale „Lenkijos pradžia“ padarė išvadą, kad venedai — senieji indoeuropiečiai, arba tiesiog europiečiai, tačiau ne slavai ir ne baltai, kad indoeuropiečių migracijos buvo dvi, o ne viena. Venedai — palikuonys pirmosios migracijos, kuri vykusį pereinant iš III į II tūkstantmetį pr. m. erą. Antroji migracija vykusį II tūkstantmečio antrojoje pusėje. Tuomet į savo istorines gyvenamąsias vietas atvykę baltai, slavai ir germanai. Baltijos jūrą jie pasiekę XIII—XII a. pr. m. e. (30, p. 59—63).

H. Lovmianskio nuomonę parėmė jo mokynys J. Ochmanskis. 1966 m. paskelbtame straipsnyje „Venediška lietuvių kilmė“ samprotauja, kuriuo keliu ėjo baltai. Kaip ir pirmtakai, jie ėję iš rytų ir pirmiausia pasiekę Prūsiją (31, p. 151—158). Turint galvoje, kad mongolidai finougrai Baltijos jūrą taip pat pasiekė migruodami, reikia daryti išvadą, jog baltų tautų (prūsų, lietuvių ir latvių) gyventa teritorija yra patyrusi tris įvairių genčių migracijos bangas. Remiantis naujausiais slavų ir baltų kilmės tyrimų duomenimis, nelieka beprasmės J. Basanavičiaus ir ypač K. Būgos hipotezės. Tapo aišku, kad toje sudėtingoje problemoje labai svarus žodis priklauso kalbotyrai ir archeologijai.

2. Kalbininkų darbai

Formuojantis lietuvių etninei savimonei, ieškant lietuvių tautos kilmės ištakų, ryšių su kitomis tautomis, stengiantis nustatyti lietuvių vietą tarp kitų tautų, nuo seniausių laikų pasitelkiami gre-

ta kitų ir kalbos duomenys. Daugelyje darbų dar gerokai prieš lyginamojo istorinio kalbotyros metodo atsiradimą buvo nurodoma, kokios kalbos yra artimiausios, giminiškos lietuvių kalbai, iš ko lietuvių kalba gali būti kilusi (32, p. 6—12; 2, p. 7—175). Tokių pastabų ar ir platesnių ekskursų esama jau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščiuose, Mykolo Lietuvio, J. Rudžierio (Ruggieri), D. Kleino, K. Hartknocho, P. Ruigio, M. Lomonosovo, A. L. Šlécerio, J. Tunmano, G. F. Stenderio, Chr. Harderio, K. Watsono, K. Malte-Bruno, K. Bogušo ir kitų autorių darbuose (32, p. 6—12; 2, p. 7—175). Lietuvių kilmė juose aiškinama labai įvairiai. Prisimintini kiek plačiau tyrinėjusio šios problemos istoriją V. Toporovo žodžiai: „Baltų tautų kilmė tiesiogiai buvo siejama su senovės žydais, finikiečiais, kimerais, skitais, sarmatais, alanais, gotais, gepidais, armėnais, indais, graikais, romėnais, trakais, keltais, finais, slavais ir kt. Tokie įvairūs požiūriai buvę ir į slavų kilmę. Suprantama, daugelis šių teorijų liko be atgarsio ir neturėjo jokios įtakos mokslo raidai, tačiau kai kurios jų buvo gana patvarios ir sukėlė didesnę ar mažesnę polemiką“ (23, p. 249—250; 32, p. 12).

Naujas etapas lietuvių etnogenetinės problematikos raidoje prasideda susiformavus lyginamajam istoriniam kalbotyros metodui. Nors jo užuomazgų randama ir gerokai anksčiau, bet savarankišku mokslinio tyrimo metodu jis tampa tik XIX a. pirmojoje pusėje. Šio metodo pradininkais laikomi kalbininkai vokiečiai F. Bopas ir danas R. K. Raskas. Nepriklausomai vienas nuo kito šiedu kalbininkai savo tyrimuose naudojo lyginamąjį istorinį metodą, kuris lietuvių kalbai pirmiausia svarbus tuo, kad įvedė lietuvių ir apskritai baltų kalbas į indoeuropeistinių interesų sferą. Pirmasis tai padarė F. Bopas savo kapitaliniame veikalė „Sanskrito, zendo, armėnų, graikų, lotynų, lietuvių, senovės slavų, gotų ir vokiečių kalbų lyginamoji gramatika“, pradėtame leisti 1833 m. (34). Nuo to laiko baltų kalbos, tarp jų ir lietuvių kalba, indoeuropeistiniuose tyrimuose užima tvirtą vietą greta kitų senųjų indoeuropiečių kalbų. Sekant lyginamojo istorinio metodo raidą, matyti, kad, plėtojantis šiam metodui, dėmesys lietuvių kalbai vis didėja. Taip atsitiko svarbiausia dėl to, kad, gretindami indoeuropiečių kalbas, kalbininkai pastebėjo, jog lietuvių kalba yra labai senoviška, turinti daug tokių ypatybių, be kurių lyginamoji indoeuropiečių kalbotyra negali išsiversti. Antai dar XIX a. viduryje J. Grimas savo išgarsėjusioje „Vokiečių kalbos istorijoje“ rašė: „Lietuvių kalba pasižymi senoviškumu bei formų turtingumu, ir vargu ar yra kita kalba Europoje, kuri būtų tiek artima sanskritui“ (32, p. 51; 35, p. 119). Ši aplinkybė ir lėmė tai, jog daugelis pačių garsiausių lyginamosios kalbotyros bei kitų kalbos mokslo kryptų atstovų domėjosi lietuvių kalba, studijavo, tyrė ją. O nemaža jų dalis tiesiog traukė į Lietuvą pasiklausti gyvosios lietuvių kalbos, pramokti jos. Pas mus buvo atvykę to-

kie kalbotyros korifėjai kaip prancūzai A. Mejė (Meillet) ir R. Gotjo (Gauthiot), vokiečiai A. Šleicheris, A. Leskynas, F. K. Brugmanas ir A. Becenbergeris, šveicaras F. de Sosiūras (de Saussure), rusai, kitų slavų kraštų specialistai F. Fortunatovas, V. Požezinskis, J. Boduenas de Kurtenė, J. Rozvadovskis, L. Geitleris, A. Doričius ir daugelis kitų. Tiesioginė pažintis su lietuvių kalba paskatino A. Mejė pasakyti dabar jau chrestomatiniiais virtusius žodžius: „Tas, kuris nori žinoti, kaip kalbėjo mūsų prose-neliai, turi atvažiuoti pasiklausti, kaip kalba lietuvis valstietis“ (32, p. 109).

Šią lietuvių kalbos studijų pačioje Lietuvoje tradiciją vėliau tęsė ir mūsų laikais tebetęsia daugelio šalių kalbos mokslo atstovai (32, p. 209—240; 36, p. 107—247).

Artimesnė pažintis su lietuvių kalba padėjo ne tik geriau suvokti jos sandarą, bet ir atskleisti santykius su kitomis indoeuropiečių ir neindoeuropiečių kalbomis. Pamažu, žingsnis po žingsnio, buvo einama į priekį nustatant lietuvių kalbos vietą indoeuropiečių kalbų sistemoje. Pagrindus tai padaryti padėjo komparatyvistika. Vėliau šią temą sprendė, tikslino ir kitų lingvistikos kryptų atstovai. Taigi daugelio kalbininkų ilgai trukusiomis pastangomis buvo prieita prie vienos ir tvirtos nuomonės, dabar jau virtusios aksioma, kad lietuvių kalba yra viena iš daugelio indoeuropiečių šeimos kalbų, priklausanti baltų kalbų šakai (37, p. 5, 8). Buvo taip pat nustatyta, kad baltų kalboms pačios artimiausios yra slavų kalbos, kad baltai ir slavai drauge su germanais kažkada sudarė indoeuropiečių šiaurinio arealo nemaža bendrybių turinčių dialektų grupę. Buvo įrodyta, jog baltų kalbos daugybe saitų susijusios su visomis seniausiomis indoeuropiečių kalbomis: tocharų, hetitų, senovės indų, senovės graikų, iranėnų, lotynų, keltų, trakų, dakų, senovės airių, senovės islandų, armėnų ir kt.

Sistemingiau ištyrus lietuvių kalbą ir nustatius jos vietą indoeuropiečių kalbų sistemoje, buvo žengtas vienas svarbiausių žingsnių sprendžiant lietuvių etnogenetinės problemą. Tačiau neišaiškintų, diskusinių dalykų liko daug. Vieni jų buvo susiję su ta aplinkybe, kad pačios baltų, apskritai indoeuropiečių kalbos nebuvo pakankamai nuodugnai iširtos ir aprašytos, kiti, priešingai, rasdavosi ir tebesiranda dėl sparčios indoeuropeistikos raidos. Ypač svarbu tai, jog į indoeuropeistikos interesų sferą buvo įtraukta, nors palyginti vėlai (tik XX a. pradžioje), naujų nepaprastai archaiškų kalbų — tocharų (A ir B), anatolių (hetitų, luvitų, palų, lydų, karų, lykų) ir kitų, — įneusių rimtų korektyvų į indoeuropiečių kalbotyrą. Todėl baltų kalbų santykių su kitomis indoeuropiečių kalbomis problema tebėra aktuali ir mūsų laikais. Jai daug dėmesio skiria įvairių šalių indoeuropeistai. Nemaža šios srities tyrimų atlikta ir mūsų šalyje (32; 36). Tarp jų pirmiausia minėtinas V. Mažiulio veikalas „Baltų ir kitų indoeuro-

piečių kalbų santykiai“ (38). Kruopščiai išanalizavęs lietuvių, apskritai baltų, kitų senųjų indoeuropiečių kalbų linksniavimo sistemas, autorius daro tokią chronologinę išvadą apie genetinius baltų kalbų santykius su kitomis indoeuropiečių kalbomis: „a) pradžioje egzistavo (proto)baltų-slavų-germanų-indoiranėnų (ir kt.) santykiai (gerokai prieš II tūkst. pr. m. e. pradžią), b) vėliau — (proto)baltų-slavų-germanų santykiai (prieš II tūkst. pr. m. e. pradžią), c) dar vėliau — (pra)baltų-slavų ir indoiranėnų santykiai (apie II tūkst. pr. m. e. pradžią), d) pagaliau (maždaug nuo I tūkst. m. e. vidurio iki šiandien) turime „naująją“ baltų ir slavų (kalbų) santykių epochą“ (38, p. 327). Prie panašių išvadų yra priėjęs ir S. Karaliūnas (39, p. 97—98).

Lietuvių bei kitų baltų kalbų archaiškumas, kurį jau pastebėjo lyginamojo istorinio kalbotyros metodo pradininkai, plėtojančios indoeuropeistikai, vis labiau ryškėjo, kol buvo įrodyta ir visuotinai pripažinta, kad lietuvių kalba yra pati archaiškiausia iš visų gyvųjų indoeuropiečių kalbų (40; 41). Tai buvo viena iš ypač svarbių aplinkybių, lėmusių tam tikro požiūrio į baltų praeitį formavimąsi ne tik tarp lingvistų, bet ir tarp kitų mokslo sričių atstovų. Paskutiniaisiais metais ryškėja tendencija baltų kalbas iškelti netgi į indoeuropiečių problematikos centrą (41, p. 11—15; 42, p. 10, 22—24; 43, p. 104—108; 44, p. 69—70). Kiek tai yra pagrįsta, parodys ateities tyrimai. Rezervuoto požiūrio į šią tendenciją kai kas linkęs laikytis ir dabar (45, p. 4—5).

Vis dėlto, net ir gana išsamiai ištyrus atskiras kalbas bei jų grupes, tam tikra dalis indoeuropiečių šeimos kalbų santykių klausimų nebuvo iki galo išspręsta. O kai kurie net dar labiau susikomplicavo. Vienas jų — tai baltų kalbų seniausių santykių su teritoriškai ir genetiškai baltų kalboms artimiausiomis slavų kalbomis problema. Jai nagrinėti skirta daug literatūros. Paskelbta nemaža ir istoriografinių darbų, kuriuose kritiškai apžvelgta šios problemos tyrimo istorija, — tai N. Bogoliubovos ir latvių mokslininkės T. Jakubaitis (46), V. Toporovo (33; 47; 48), O. Semerenio (49), A. Vračiu (50) ir kt. Išsamiausiai minėta problema aptarta S. Karaliūno studijoje „Kai kurie baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimai“ (39). Vėlesnių šios srities kalbinių tyrimų bibliografija reguliariai skelbiama „Baltistikoje“ (51; 52).

Problemos esmė daugmaž tokia: ar baltų ir slavų kalbų senosios bendrybės atsirado dėl to, kad praeityje abi šios kalbų grupės turėjo bendrą prokalbę, ar joms atsirasti būta kitų priežasčių: baltų ir slavų dialektai bus skyręsi vieni nuo kitų jau indoeuropiečių prokalbės (kalbinės bendrystės) šiaurės arealo dialektų rėmuose; būta baltų-slavų kalbų izoglosinės bendrystės periodo ar pan. (39, p. 97—98). Kalbininkų nuomonės dėl to iki šiol nesutampa. Galima tik konstatuoti, kad baltų-slavų prokalbės buvimas ar nebuvimas yra sunkiai įrodomas. Teigiamai atsakius

į šį klausimą, tektų sutikti, kad turėjo būti ir bendra šių kalbų protėvynė, ir svarbiausia — bendra materialinė bei dvasinė kultūra. Archeologai baltams ir slavams bendros materialinės kultūros, chronologiškai ir geografiškai atitinkančios spėjamų baltų ir slavų prokalbę, aiškiau nėra konstatavę. Tad klausimas lieka neišspręstas. Galutiniam atsakymui reikalingi išsamūs kompleksiški baltų ir slavų kalbų, materialinės bei dvasinės kultūros, baltų ir slavų antropologiniai tyrimai.

Antras klausimas, sukėlęs daug ginčų praeityje ir gana dažnai prisimenamas mūsų laikais, yra baltų kalbų santykiai su kai kuriomis senosiomis Dunojaus baseino bei gretimų teritorijų kalbomis: trakų, frigų, dakų ir kt. (37, p. 34—35, 37—39). Šios kalbos išnyko, palikusios tik negausių ir labai skurdžių nuotrupų. Jau minėta, kad domėjęsis šiomis nuotrupomis J. Basanavičius pastebėjo didelį trakų-frigų kalbų panašumą su lietuvių kalba. Gana plačiai aprašęs tikrus ir tariamus panašumus (20; 21; 53; 54 ir kt., žr. 32, p. 178), J. Basanavičius padarė etnogenetiniu požiūriu svarbią išvadą, kad lietuviai esą trakų tautos tiesioginiai palikuonys, tiksliau — ateiviai iš Trakijos. Ši lietuvių trakiškosios kilmės hipotezė susilaukė nemaža šalininkų. Ją griežtai kritikavo K. Būga (23, p. 11—16; 24, p. 666—673). Vėlesni tyrimai, pirmiausia I. Duridanovo (55) ir V. Toporovo (56; 57), patvirtino, kad trakų-frigų, dakų-mizų ir kai kurios kitos Balkanų, Mažosios Azijos kalbos turi labai daug bendrumų su baltų kalbomis. Bet šie tyrimai taip pat įrodė, kad baltų kalbos nėra kilusios iš trakų (dakų ar kt.). Drauge neabejotina ir tai, kad baltų bei trakų kalbos niekada neturėjo bendros prokalbės, vadinaš, — ir bendrąs protėvynės. Trakų-frigų, dakų-mizų, ilirų kalbos, panašiai kaip ir baltų, priklauso patiems seniausiems indoeuropiečių dialektams, todėl ir turi daug bendrybių. O dėl to, kas gali būti tų kalbų palikuoniai, tai spėjama, kad frigų (ar trakų-frigų) kalbų vienintelė palikuonė galinti būti armėnų (37, p. 35), o dakų-mizų arba ilirų — albanų kalba (37, p. 38). Taigi J. Basanavičiaus hipotezės dalis, teigianti, kad trakų-frigų ir baltų kalbos turi daug bendrybių, pasitvirtino, o antrąją, pagal kurią baltų kalbos gali būti kilusios iš trakų-frigų ir kt. kalbų, vėlesni tyrimai atmetė (dar žr. 2, p. 131—154; 58).

Antras svarbus žingsnis sprendžiant lietuvių kilmės klausimą buvo pačių baltų kalbų ir jų tarpusavio santykių nustatymas. Tai, kas dabar žinoma apie baltų kalbas, pasiekta ilgais ir atkakliais tyrimais. Pirmiausia pradėtos lyginti gyvosios baltų kalbos (lietuvių ir latvių) arba turinčios rašto paminklų (prūsų kalba). Šių trijų kalbų giminytė pastebėta gana anksti ir didesnių abejonių nekėlė. Apibendrintu pavidalu šių trijų kalbų tarpusavio santykius geriausiai išryškino K. Būga (24, p. 85—156). Atskiras baltų kalbas, jų ryšius su kitais baltų dialektais detalčiai aprašė kiti tyrinėtojai: prūsų — J. Endzelynas (59), K. Būga (24, p. 102—

156), V. Mažiulis (60; 61), V. Toporovas (62—65) ir kt.; latvių — J. Endzelynas (66; 67) ir kt.; lietuvių — K. Būga (24, p. 19—97) bei vėlesnių darbų autoriai (32; 36).

Daugiau neaiškumų kilo dėl tų kalbų (tiksliau — baltų dialektų), kurios išnyko nepalikusios jokių rašto paminklų: tai sėlių (šiaurės rytų Lietuva — pietryčių Latvija), žiemgalių (vidurio Lietuvos šiaurė—vidurio Latvijos pietūs), kuršių (šiaurės vakarų Lietuva — pietvakarių Latvija), jotvingių (pietų Lietuva, šiaurės rytų Lenkija, vakarų Baltarusija). Svarbiausius jų bruožus pavyko atkurti daugiausia remiantis išlikusiais vietovardžiais, asmenvardžiais, tarmių substratu jas asimiliavusiose kalbose.

Bene ilgiausiai problemą išliko kuršių kalbos klausimas, nes dar XX a. pradžioje daugelis tyrinėtojų (A. Bylenšteinas, V. Tomšenas ir kt.) laikėsi nuomonės, kad kuršiai buvo ne baltai, o finougriai (36, p. 111). Ir tik 1912 m. J. Endzelynui paskelbus darbą „Apie kuršių tautybę ir kalbą“, galutinai išaiškėjo, kad kuršių kalba buvo atskira baltų kalba (68).

Visas šias išnykusias kalbas smulkiai aprašė K. Būga (24, p. 156—282). Vėliau daugiausia dėmesio susilaukė jotvingiai. Maždaug nuo 1955 m. Lenkijoje aktyviai veikia kompleksinė jotvingių ekspedicija, kurios svarbiausi rezultatai paskelbti atskiru dideliu leidiniu (69). Vėliau nemažai tirta ir galindų kalba. Paskutiniaisiais metais ją intensyviai analizavo V. Toporovas (70—75) ir M. Lekomceva (76; 77). Sėlių kalbai rekonstruoti papildomų duomenų teikia A. Breidako (78—82 ir kt.), K. Ancyčio (83), V. Mažiulio (84), J. Kuškio (85 ir kt.) ir kitų kalbininkų darbai (67, p. 8—9; 86—88). Turėtas žinias apie žiemgalių kalbą gerokai papildė V. Dambės (89) ir J. Šliavo (90—92 ir kt.) tyrimai. Bene mažiausiai dėmesio po J. Endzelyno ir K. Būgos darbų susilaukė kuršių kalba.

Lietuvių kilmei aiškinti labai svarbu, kada lietuvių kalba atsiskyrė nuo kitų baltų kalbų, kada ji tapo savarankiška idioma. Šiam klausimui tirti skirti K. Būgos, V. Urbučio ir kt. darbai. Iš jų matyti, kad lietuvių kalba paskiausiai atsiskyrė nuo kitos rytų baltų — latvių — kalbos. K. Būga 1924 m. rašė: „Kadangi prūsų kalba seniau yra patapusi atskira kalba nekaip lietuvių ir latvių, tai ji dėl to ir turi būti ben-kiek tolimesnė abiem-dviem pastarojom kalbom, kuriedvi tėra patapusi atskiriom kalbom, gal, neanksčiau kaip VII m. e. amžiuje, kai latviai ištraukė anapus Dauguvos Latgalon“ (24, p. 103). Prie visiškai tokios pat išvados priėjo ir V. Urbutis, savo tyrimui panaudojęs labiau šiuolaikinį, vadinamąjį glotochronologijos, metodą: „...lietuvių ir latvių kalbos atskirą savo gyvenimą pradeda maždaug nuo VII m. e. amžiaus vidurio ar net truputį anksčiau“ (93, p. 386). Suprantama, ši data yra tik apytikslė; ji rodo svarbiausia tai, nuo kada šios dvi kalbos gali

būti laikomos visiškai savarankiškoms. Jų diferenciacijos pradžia reikia kelti į gerokai ankstesnius laikus.

Lietuvių etnogenezei labai svarbu ir tai, kad baltų kalbinis arealas nesibaigia su istoriškai paliudytų baltų genčių gyventomis teritorijomis, o tęsiasi toli į rytus ir pietryčius nuo šių dienų lietuvių gyvenamų sričių. Vienas pirmųjų tai pastebėjo dar XIX a. viduryje A. Kirkoras (94). Vėliau, daugiausia remdamiesi vietovardžių analize, rytines išnykusių baltų teritorijas tikslino A. Kočiubinskis (95), A. Pogodinas (96), M. Fasmeris (97; 98 ir kt., žr. 99, p. 8—10) ir kt. (A. Sobolevskis, A. Sachmatovas (žr. 99, p. 3—16)). Ypač dideli nuopelnai priklauso K. Būgai, kuris daugeliu savo tyrimų galutinai įrodė buvus rytų baltus (24, p. 493—550, 551—583; 100, p. 496—530 ir kt., žr. 99, p. 6—7; 101, p. 31—34).

Epochinį vaidmenį šioje srityje atliko išgarsėjęs V. Toporovo ir O. Trubačiovo veikalas „Aukštutinės Padnėprės hidronimų lingvistinė analizė“ (99; šio veikalas recenzijų apžvalgą žr. 102, p. 5—14), kuriame ne tik apibendrinami ankstesni tyrimai, bet ir pateikiama daugybė naujų faktų, įrodančių baltų etninį masyvą buvusį į rytus ir pietryčius nuo mūsų dienų Lietuvos. Pasirodžius šiai knygai, baltų kalbinio substrato arealas į rytus ir pietryčius nuo dabartinės Lietuvos praktiškai buvo bemaž nustatytas. Drauge iš esmės apibrėžtas ir baltų buvusių kontaktų su kaimynais (iranėnais, finougriais ir kt.) pobūdis bei apytikslės ribos. Šis veikalas paskatino tolesniems etnogenetiniams tyrimams. Jis atvėrė didelę perspektyvą ne tik kalbos, bet ir gretimų sričių (archeologijos, etnografijos ir kt.) darbams (102, p. 13—14).

Paskutiniu metu nemaža dėmesio buvo skiriama tikslinti toms baltiškų vietovardžių arealo riboms, kurios vis dar nebuvo galutinai aiškios. Pirmiausia pavyko gana tiksliai apčiuopti pietinę ribą — tai buvo atlikta O. Trubačiovo knygoje „Dešiniakrantės Ukrainos upių vardai“ (102, p. 284—285). Papildomos informacijos apie pietų arealo baltus teikia A. Nepokupno veikalai (103, p. 65—84; 104 ir kt.). Šiaurės rytų šio arealo ribą gana preciziškai keliuose straipsniuose nužymėjo V. Toporovas (70—74) bei V. Sedovas (105). Apibendrintu pavidalu tai atlikta viename iš naujausių V. Toporovo darbų „Senoji Maskva baltų perspektyvoje“ (75). Baltų toponiminio substrato šiaurės regionai mėginami nustatyti R. Agejevos publikacijose (106 ir kt.). Nors esama daug tyrimų (69; 107; 108 ir kt.), lieka neaiškumų dėl baltų arealo pietvakarių ir vakarų ribos (109).

Lietuvių etnogenezei bei etninei istorijai labai svarbu smulkiai ištirti pačią lietuvių kalbą, pirmiausia — išskirti, apibrėžti bei aprašyti jos dialektinius arealus (visais lygmenimis: leksiniu, fonetiniu, morfologiniu, sintaksiniu). Tai geriausiai ir visapusiškiausiai bus atlikta „Lietuvių kalbos atlase“, kurio pirmieji du tomai, skirti leksikai ir fonetikai, jau išspausdinti (110; 111). Šiems tiks-

lams labai svarbi kiek anksčiau išėjusi Z. Zinkevičiaus „Lietuvių dialektologija“ (112), kiti šio autoriaus daugelis dialektologijos, leksikologijos, onomastikos ir kt. tyrimai. Svarus Z. Zinkevičiaus įnašas į lietuvių etnogenezės tyrimus yra jo kapitalinis veikalas „Lietuvių kalbos istorija“, kurios pirmoji dalis („Lietuvių kalbos kilmė“) jau pasirodė 1984 m. (113).

3. Archeologų tyrimai

Į lietuvių etnogenezės tyrimus paskutiniuoju metu plačiai įsijungė ir archeologai, kuriuos nuo pat šios mokslo šakos pradžios domina du svarbiausi klausimai: pirma — kuriam laikotarpiui priklauso paminklas arba radinys, ir antra — kokia gentis ar tauta jais naudojosi, juos paliko. Todėl archeologijos moksle jau nuo seno liečiami etnogenezės ir etninės istorijos klausimai.

Lietuvos archeologijos medžiagą imta kaupti nuo XIX a. pradžios. Dauguma pirmųjų jos rinkėjų visus radinius laikė nuo senų senovės čia gyvenusių lietuvių palikimu. Tačiau ilgainiui atsirado ir kitokių aiškinimų. Antai Dorpato universiteto prof. F. Kruzė iškėlė mintį, kad dalis dailesnių archeologinių dirbinių iš Rytų Pabaltijo priklauso skandinavams (114, p. 25—26). Laikui bėgant, šią hipotezę priėmė daugelis kitų mokslininkų. Ir XIX a. antrojoje pusėje dalis garsių to meto Europos archeologų Rytų Pabaltijį laikė net skandinavų protėvyne (115).

Dorpato universiteto profesorius K. Grevingkas bene pirmasis spėjo, kad seniausi Rytų Pabaltijo gyventojai buvusios finougrių gentys, o lietuvių bei latvių protėviai čia atėję tik V—VI a., stumiami slavų (116; 117). Ši hipotezė tuo metu nesusilaukė didesnio pritarimo, nors nuomonė, kad akmens amžiaus gyventojai buvę finougriai, pamažu įsigalėjo.

XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais, gausėjant archeologijos duomenų, vokiečių archeologas ir kalbininkas A. Becenbergeris (Bezenberger), derindamas archeologijos, kalbos ir geologijos duomenis, priėjo išvadą, kad baltai rytiniame Baltijos jūros krante gyvena bent nuo vėlyvojo akmens amžiaus (118, p. 87; 119, p. 39—40). Dėl jo darbų įtakos XX a. pradžioje formavosi ir teiginys, kad vakarų baltų — prūsų — kultūra išsiskyrė geležies amžiaus pradžioje — I tūkstantmečio pr. m. e. viduryje. Šį teiginį priėmė ir kalbininkai: baltų prokalbės skilimą į vakarų baltų ir rytų baltų tarmes irgi nukėlė į V a. pr. m. e. (120, p. IX). Lietuvių istoriografijoje A. Becenbergerio nuomonės bene pirmasis mėgino laikyti P. Klimas, kuris taip pat teigė lietuvių protėvius Rytų Pabaltijyje gyvenus nuo seniausių laikų (121, p. 15—16).

Tuo pačiu metu — XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje — keletas rusų kalbininkų ir istorikų (A. Kočiubinskis, A. Pogodinas, A. Sobolevskis, P. Miliukovas ir kt.), daugiausia remdamiesi upė-

vardžių tyrimais, teigė, kad kažkada lietuviai (t. y. baltai) gyveno ne tik Minsko, bet ir Smolensko, Kalugos bei Tverės gubernijose, iš kur juos išstūmė slavai. Dėl tų mokslininkų įtakos K. Būga ir sukūrė hipotezę, kad lietuviai ir jų giminaičiai gyvenę Dnepro aukštupio baseine ir iš čia, iš savo protėvynės, į Rytų Pabaltijį atėję tik didžiojo tautų kraustymosi pabaigoje. Tada jie išstūmę iš Rytų Pabaltijo lybius (somus) (24, p. 551—583).

XX a. trečiajame dešimtmetyje K. Būgos hipotezė apie vėlyvą lietuvių ir jų giminaičių atsikraustymą į Rytų Pabaltijį buvo beveik visuotinai priimta Lietuvoje ir iš dalies Latvijoje. Šios nuomonės laikėsi įžymus rusų archeologas A. Spicynas, kuris visą Lietuvos archeologijos medžiagą iki V m. e. a. skyrė finougrams (122, p. 135). Juo sekė ir P. Tarasenska (123, p. 66—67). Kartu laikytasi ir A. Becenbergerio hipotezės, kad lietuvių protėviai čia gyvenę nuo senesnių laikų. Pvz., latvių archeologas E. Šturmas grįžo prie minties, kad baltai čia gyvenę nuo vėlyvojo neolito, ir jų apsigyvenimą Rytų Pabaltijyje siejo su virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros plitimu (124, p. 25). Ir Lietuvoje jau trečiojo dešimtmečio pabaigoje, kaupiantis tyrimų duomenims, kilo abejonių dėl K. Būgos hipotezės (125, p. 89—90).

Intensyvūs Rytų Prūsijos archeologijos paminklų tyrimai leido pasekti nenutrūkstamą čia gyvenusių žmonių kultūros raidą nuo akmens amžiaus pabaigos iki XII—XIII a. ir kartu paremti hipotezę, kad baltai čia gyveno nuo vėlyvojo neolito (126, p. 61—66; 127, p. 16—17; 128, p. 35—45; 129, p. 98, 122—124, 171—182). Dėl minėtų darbų šis teiginys prigijo ir Lietuvos archeologijoje (28, p. 194—195, 205—206). Tuo pačiu metu tokia hipotezė įsivyravo ir Latvijos archeologijoje (130, p. 45; 131). K. Būgos teorija apie lietuvių atėjimą į Rytų Pabaltijį po didžiojo tautų kraustymosi gana griežtai kritikuota (28, p. 237—238).

Taigi XX a. ketvirtajame dešimtmetyje Rytų Pabaltijo kraštų archeologijoje įsivyravo hipotezė, kad seniausi (bent neolito) gyventojai buvę finougriai, kuriuos vėlyvajame neolite iš teritorijos tarp Vyslos ir Dauguvos žemupių išstūmė indoeuropiečiai — baltų protėviai. Jų atėjimas buvo siejamas su virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros plitimu. Tuo pačiu metu, trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje, pamažu kaupėsi archeologijos duomenų, kurie leido teigti, kad ir toliau į rytus — Dnepro aukštupio baseine — bent geležies amžiaus pradžioje gyvenę lietuvių giminaičiai (132, p. 38—40).

Kartu jau ketvirtajame dešimtmetyje pagal tirtų kapinynų medžiagą pradamos skirti IX—XIV a. šaltiniuose minimų genčių teritorijos. Pirmiausia tai padaryta buv. Rytų Prūsijoje (133), paskui — Latvijoje (131, p. 559—637, 656—682; 130, žemėl. prie p. 80). Lietuvos kapinynai buvo dar mažai tirti, kapų tipų arealus nustatyti buvo dar neįmanoma. Pirmuoju mėginimu juos skir-

ti reikia laikyti M. Alseikaitės-Gimbutienės darbą (134).

Po karo ir Lietuvoje išsiplėtė archeologiniai tyrimai, sparčiau imta kaupti duomenis, daugiau dėmesio skirti baltų etnogenezei bei baltų genčių sąjungų istorijai, lietuvių tautybės susidarymui aiškinti*.

Šeštajame dešimtmetyje TSRS MA N. Miklucho-Maklajaus etnografijos ir archeologijos institutų iniciatyva buvo sudaryta jungtinė kompleksinė Pabaltijo ekspedicija, kurioje dalyvavo archeologai, antropologai, etnografai, kalbininkai, folkloristai. Ekspedicija domėjosi etnogenezės ir etninės istorijos klausimais. Dalis šios bendros veiklos rezultatų paskelbta ekspedicijos darbų dvitomyje (138; 139). Kaupiantis archeologijos medžiagai, gausėjant antropologinių ir lingvistinių tyrimų, archeologams atsirado galimybė savo tyrimų duomenis palyginti su kitų mokslo šakų teiginiais. Todėl 1977 m. Rygoje suorganizuota tarprespublikinė konferencija, skirta baltų etnogenezei ir etinei istorijai (140—142). Panaši konferencija 1981 m. įvyko Vilniuje (143; 144), o siauresnė — respublikinė — 1979 m. (145). 1977 m. Lietuvos TSR MA Prezidiumo nutarimu Istorijos institute sudaryta komisija lietuvių etnogenezei kompleksiškai tirti, kuriai vadovauja MA narė korespondentė R. Kulikauskienė (pirmininkė) ir akad. V. Mažiulis (pavaduotojas).

Apžvelgiant ligšiolinius lietuvių etnogenezės tyrimus, susidaro įspūdis, kad archeologai bene daugiausia dirbo. Ši sudėtinga problema apima 4 didelius klausimus: 1) baltų etnogenezę, 2) gyvenamas arealas, 3) baltų genčių sąjungos ir 4) lietuvių tautybės susidarymas.

Pirmuoju klausimu istorijos moksle vyrauja ketvirtajame dešimtmetyje atsiradusi hipotezė, kad baltai susidarė neolito pabaigoje ar žalvario amžiaus pradžioje Rytų Pabaltijyje, čia atėjus virvelinės keramikos kultūros atstovams (146, p. 15; 147, p. 18—21; 148, p. 85—86), nors kartu gyvuoja hipotezė, jog baltai susidarė tik I tūkstantmetyje pr. m. e. (30, p. 56—71; 31; 149, p. 239—255).

Jau H. Mora (150; 151) pastebėjo, kad baltų susidarymas, galimas daiktas, buvo sudėtingesnis, negu dabar jį vaizduojame, mėgino aiškinti rytų ir vakarų baltų kultūrų savitumus. Kaupiantis neolito gyvenviečių tyrimų duomenims, paskutiniu metu atkreiptas dėmesys į tai, kad baltų susidarymui gerokai daugiau įtakos turėjo senieji vietos gyventojai, palikę Narvos ir Nemuno kultūras (152, p. 4—5, 65—66). Kartu kito nuomonė ir dėl senųjų Lietuvos gyventojų etninės priklausomybės. Prieita prie išvados, kad iki baltų susidarymo Lietuvoje gyveno ne finougrai (lybiai, K. Būgos somai), bet europidai, tarp kurių finougrų ga-

* Svarbesnės literatūros bibliografija paskelbta: 135, p. 131—135; 136, p. 229—237; 137.

lėjo būti tik pavienių salelių (153). Keliama mintis, kad pats baltų susidarymas galėjęs būti gana ilgas ir įvairiose teritorijose jį lėmęs kiek skirtingas vietos substratas (154).

Baltų genčių užuomazga laikoma Pamarių kultūra, kuri iš pamario plito tarp Vyslos ir Dauguvos. Baltams skiriamos ir kitos virvelinės keramikos kultūros — Fatjanovo, Padneprės, — bet jų ryšiai su Pamarių kultūra tebėra galutinai nenustatyti. Vieni mano tarp jų buvus tiesioginius ryšius (155), kiti spėja tarpusavio santykius buvus sudėtingesnius (156, p. 287).

Didžiausią teritoriją baltų gentys, užėmė I tūkstantmetyje pr. m. e. ir pirmaisiais m. e. amžiais (157; 158, žemėl. 1; 159, žemėl. 2, 3). Baltams skirtinas archeologines kultūras Dauguvos, Dnepro bei Okos—Volgos aukštupiuose nustatyti padėjo šeštajame aštuntajame dešimtmetyje ištirti šios teritorijos geležies amžiaus paminklai. P. Tretjakovo (160; 161, p. 27—32; 162), V. Sedovo (159; 163; 164) ir daugelio kitų tyrinėtojų darbų dėka baltams skiriamos ne tik brūkšniuotosios ir Dnepro—Dauguvos kultūros. Tarp archeologų vyrauja nuomonė, kad baltai bus palikę ir Juchnovo bei Milogrado kultūrų paminklus, baltams skiriamos V—VIII a. Bancerovo—Tušemlios, Moščino bei Koločino kultūros. M. e. pradžioje prasidėjęs slavų veržimasis Padnepre į šiaurę suintensyvėjo I m. e. tūkstantmečio viduryje, ir apie VIII a. pabaigą slavai užėmė beveik visą anksčiau baltų gyventą teritoriją Dnepro—Dauguvos ir Volgos—Okos bei Nemuno aukštupių baseinuose. Čia susidarė dregovičių, krivičių, viatičių bei radimičių genčių sąjungos, į kurias, kaip manoma, įsiliejo ir dalis rytų baltų.

Latvijos archeologai nustatė baltų ir lybių gyventų plotų ribų pakitimus I m. e. tūkstantmetyje ir II pradžioje šiaurės Kurše ir Vidžemėje bei latgalių gyventų plotų šiaurinės ribos pasikeitimus (165, žemėl. 58, 59, 90). O Lenkijos archeologai stengėsi nustatyti ir jotvingių gyventus plotus (166 ir kt.) bei baltų genčių teritorijos ribų pakitimus prie Vyslos žiočių (167). Kiti autoriai tyrė Nemuno aukštupio kairiojo kranto kolonizavimą (168; 169). Padarytos išvados padeda pasekti baltų arealo kitimą iki XII—XIII amžiaus.

Kai kas jau padaryta ir aiškinant Lietuvoje gyvenusių baltų genčių sąjungų susidarymo laiką bei teritoriją. Nemaža dėmesio skirta brūkšniuotosios keramikos kultūros arealui ir chronologijai nustatyti (170—172), apibrėžtas rytų Lietuvos V—XII a. pilkapynų arealas (173; 174), I—VI a. kapų su akmenų vainikais Lietuvos pajūryje arealas (175, p. 9—11), aiškintasi Lietuvos pajūryje bei pamaryje IX—XII a. kapinynus palikusių žmonių etninė priklausomybė (176, p. 240—246), V—XII a. žemaičių gyventa teritorija (177). Mėginta kartografuoti iki 1975 m. žinomas I—XII a. kapinynus ir skirti jų I—IV bei V—XII a. tipus bei arealus (178, p. 10—18, žemėl. 6—9). Paaikškėjo, kad IX—XIV a. ra-

šytiniuose šaltiniuose minimų baltų genčių sąjungų teritorijos, archeologijos duomenimis, tiksliau gali būti apibrėžtos tik nuo I m. e. tūkstantmečio vidurio.

Baltų etnogeneze ir jų gyventos teritorijos bei atskirų genčių (jų sąjungų) teritorijų nustatymu domimasi jau nuo XIX a. pabaigos ar XX a. pradžios, o aiškinti lietuvių tautybės susidarymą, pasekti, kaip jis atsispindi archeologijos medžiagoje, pradėta tik po karo. Pagal mirusiųjų deginimo papročio plitimą, laidosenos supanašėjimą, taip pat lietuvių gentims būdingų įvairių papuošalų arealus pasekamas atskirų genčių konsolidavimasis ir su juo susijusios prielaidos lietuvių tautybei formuotis (179, p. 121—122; 180; 181, p. 53; 182, p. 21—44; 183).

4. Antropologų darbai

Antropologiniai lietuvių etnogenės tyrimai prasidėjo gana vėliai — XX a. trečiajame dešimtmetyje. Iki tol pavieniai tyrinėtojai kaupė gyvų žmonių ir iškastinę antropologijos medžiagą, kuri vėliau tapo atspirties tašku etnogenetiniams apibendrinimams. Jų darbai, ir didesni, ir mažiau reikšmingi, suregistruoti „Lietuvos antropologijos bibliografijoje 1470—1970“ (184) ir įvertinti atskirame straipsnyje (185), tačiau negalima čia dar kartą nepaminėti tų mūsų mokslo žmonių, kurie dėjo antropologijos žinių pagrindus. Tai J. Basanavičius, R. Šliūpas, J. Baronas, P. Višinskis, P. Avizonis, D. Bukantas ir kt.

Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Anatomijos institute sukaupus nemažą XX a. lietuvių ir iškastinių kaukolių kolekciją, pasirodė J. Žilinsko darbas „Lietuvių kaukolės dėžė“ (186), kuriame pirmą kartą keliama vėliau ne kartą patvirtinta mintis, kad senieji mūsų krašto gyventojai buvę dolichokraniški (pailgalviai) ir tik vėliau dėl epochinių kitimų tapę brachikraniški (apvaliagalviai), kokius matome šiandien. Tuo jis davė atkirtį rasistinei vokiečių rašliavai apie nordinės (jų supratimu — germanų) rasės primatą Pabaltijyje. Natūralia kaukolės dėžės evoliucija, o ne gyventojų kaita, ne rasių maišymusi jis aiškino ir Kirsnos bei Rešketos kaukolių skirtumus darbe „Akmens periodo (mesolithicum-neolithicum) žmogus Žemaitijoje ir Suvalkijoje, jo kilmė ir jojo ainiai“ (187) ir mėgino šiuos seniausius Pabaltijo antropologijos radinius sieti su archeologinėmis kultūromis, ieškoti jų kilmės ir kartu spręsti Pabaltijo pirminio apgyvenimo problemą. Autoriui ji atrodė neatsiejama nuo apskritai baltų ir lietuvių etnogenės, nes, ištyręs senojo geležies amžiaus kaukolės iš Lietuvos (188), jis manė pirmųjų m. e. amžių gyventojus buvus tiesioginiais mezolito ir neolito žmonių palikuoniais.

Apibendrinti visą kraniologinę medžiagą, interpretuoti ją etnogenės prasme mėginta lietuvių ir prancūzų kalba išėjusiame

J. Žilinsko darbe „Lietuvių protėviai“ (189). Nepaisant knygos teorinio ribotumo (185), joje piešiamas tam metui gana realus Pabaltijo apgyvenimo vaizdas. Pagal J. Žilinską paleolito pabaigoje ir mezolite galėjusios būti dvi ateivių bangos. Iš pietvakarių atėjo tie kromanjoniečių antropologiniai tipai (t. y. II ir III), kurie slinko paskui atsitraukiantį ledyną į Vidurio Europą, Jutlandijos pusiasalį, Pabaltijį ir Skandinaviją. Per Dneprą ir Dnestrą galėjusi plūsti pietrytinė ateivių banga, atsiskyrusi nuo genčių, kurios gyveno ledyno pakraštyje tarp Juodosios jūros ir Uralo. Iš šių pradų susiformavę baltai užėmė didžiulį Rytų Europos plotą, arealo pakraščiuose gana intensyviai maišėsi su kitų antropologinių tipų žmonėmis. Juos ir reikia laikyti tiesioginiais poldyninio žmogaus palikuoniais.

Antropologijos duomenis dažnai pasitelkdavo ir kiti specialistai — istorikai, archeologai, kalbininkai, politikai, — rašę tarpukario laikotarpiu madinga lietuvių etnogenės tema, tačiau didžioji tos publicistikos dalis neturi išliekamosios vertės (185).

Vėl gvildinti baltų etninės istorijos klausimus paakino 1952 m. pradėjusi veikti jungtinė kompleksinė Pabaltijo ekspedicija. Vienu metu ir vienoda metodika buvo tiriamas visas Pabaltijys (Lietuvoje — 14 rajonų gyventojai), gretimos RTFSR ir Baltarusijos TSR sritys, pasitelkta paleoantropologijos medžiaga. Tai leido plačiau spręsti šios teritorijos tautų etnogenės problemas. V. Jakimovas (190) atskirai tyrė pirmųjų apgyvenimą, susiedamas su kitais TSRS antropologijos faktais Kirsnos kaukolę, taip pat pokario paleoantropologijos radinius: Kebelių (191) bei Turlojiškės (192) kaukoles. Kaip ir J. Žilinskas, jis manė, kad vėlyvajame paleolite į Pabaltijį žmonės atsikraustė iš pietvakarių (Vyslos bei Oderio baseinų) ir pietų (Padneprės) ir kad jie buvo genetiškai susiję su rytų kromanjoniečiais, pasižymėjo siaura aukšta smegenine ir siauru aukštu veidu. Gausesnė antropologijos medžiaga jau leido detalizuoti apgyvenimo etapus. Vėlyvajame mezolite šiauriniu, Baltijos pakrantės, keliu iš Vidurio Europos į rytus galėję slinkti brachicefališki šiek tiek suplokštėjusio veido europidai, kurių savitas ypatybes V. Jakimovas linkęs aiškinti ne mongolidų morfologinių ypatybių atgarsiais. Pietryčių Pabaltijo brachikranų (Turlojiškės, taigi ir su ja giminiškų Cedmaro, Breinikeno ir Brizeno kaukolių) jis nesieja su Estijos šukinės duobelinės keramikos kultūros žmonėmis, neaiškina šių kilmės, bet neneigia prielaidos, kad jie atėję iš rytų.

Visai kitaip šukinės duobelinės keramikos kultūros atstovų kilmę ir ryšius su Pietryčių Pabaltiju nušviečia viena garsiausių etninės antropologijos žinovių estų antropologė K. Mark (192). Anot jos, tie žmonės susidarė susimaišius pietų kilmės europidams ir iš rytų atėjusiems brachikraniškiems žmonėms, turėjusiems mongolidų ypatybių. Metisacija, atrodo, vykusį pačiame

Pabaltijyje, nusvėrė europidų morfologines savybes. Tos pačios kilmės ir Turlojiškės, Cedmaro, Breinikeno bei Brizeno žmonės, kuriuos pagal to meto archeologijos duomenis autorė laiko taip pat šukinės duobelinės keramikos kultūros atstovais. Vėlyvajame neolite iš pietų plūdo virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros žmonės masyvia kaukole, dolichokraniška ir labai aukšta smegenine, aukštu, vidutinio pločio veidu. Tai buvo baltų protėviai.

Jungtinės kompleksinės Pabaltijo ekspedicijos darbuose (193) buvo įteisinta pažiūra, kad visi dabartiniai Rytų Europos žmonės iki Rytų Vokietijos ir Čekoslovakijos turi nevienodo senumo ir laipsnio mongolidų priemaišą. Lietuvoje toks „mongolidinių“ požymių židinytys esą aptinkamas Užnemunėje, taip pat kaimyninėje buv. Rytų Prūsijoje. Tačiau kaip argumentas autorių pateikiamas dabartinių gyventojų požymių kompleksas yra neryškus ir negriežtai specifinis, todėl sunku patikėti tokia masiška ir sena mongolidų ekspansija į Europos vidurį. Autoriai greičiau deklaruoja savo nuomonę negu pagrindžia, neturėdami pakankamai svarių argumentų paneigti anksčiau aptartą V. Jakimovo pažiūrą dėl Vidurio Europos brachikraniškų plokščiaveidžių žmonių kilmės. Apkaltingą V. Jakimovą, kad jis ignoruoja Estijos šukinės duobelinės keramikos kultūros žmonių veido suplokštėjimą, kritikai tarsi užmiršta, kad tų žmonių rytų ir galbūt metisine kilme V. Jakimovas visai neabejojo, jis tik neigė mongolidų priemaišą Pietryčių Pabaltijyje ir Vidurio Europoje, senuosius šių sričių gyventojus laikė kitos kilmės negu šukinės duobelinės keramikos kultūros atstovais. Ginčas tebėra nebaigtas, V. Jakimovo pažiūra ir šiandien turi šalininkų (194). M. Vitovas, K. Mark ir N. Ceboksarovas abejoja ir mezolito žmonių giminytė su kromanjonietiško tipo žmonėmis, randa jų panašumo su Viduržemio pajūrio ir net Rytų Afrikos gyventojais, vis dėlto palieka prielaidą, kad kelias iš pietų galėjęs būti ne vienintelis. Vidurio Europos „mongolidizmą“ jie aiškina metisacija su ateiviais iš rytų (iš už Uralo) jau mezolite, nors tiesioginių antropologijos duomenų tokiai tezei įrodyti nėra. Autoriai eina dar toliau, tvirtindami, kad tie ateiviai iš šiaurės vakarų Sibiro kalbėjo paleoazijine kalba, panašia į jukagirų, drauge sutikdami, kad ateiviai iš pietų turėję kalbėti viena iš ikiindoeuropietiškujų Vidurio Europos kalbų. Mūsų supratimu, tokie apibendrinimai ir per drąsūs, ir vargu ar reikalingi.

Neolite nuo III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigos aptinkamas šukinės duobelinės keramikos kultūros atstovų brachikraniškas, suplokštėjusio veido protolaponoidinis tipas, pasak minėtų autorių, susiformavo Šiaurės rytų Europoje, o gal ir pačiame Pabaltijyje maišantis mongolidinių bruožų turėjusiems žmonėms su senaisiais dolichokraniškais Kirsnos tipo europidais. XVIII a. pr. m. e. pasirodo virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kul-

tūros žmonės, labai masyvūs dolichokraniški europidai, vidutinio pločio, aukštu griežtai profiliuotu veidu,— baltų protėviai. Šis antropologinis tipas Pabaltijyje nebuvo svetimas, tačiau, atsiritus naujai ateivių bangai, jis ėmė vyrauti. Autoriai apibrėžia ir ateivių protėvynę: tai Vidurio Europa nuo Oderio iki Karpatų ir Dnepro vidurpio. Žalvario amžiaus pabaigoje ir geležies amžiaus pradžioje išsiskiria dvi etninės bendrijos — estų—lybių ir latvių—lietuvių; riba tarp jų nusistovi šiauriniame Dauguvos krante. Pirmaisiais m. e. amžiais jau ryškėja kai kurios genčių sąjungos. Dolichokraniškų europidų bangos galėjo pasiekti Pietryčių Pabaltijį ir žalvario amžiuje, nes pirmaisiais m. e. amžiais centrinės Lietuvos gyventojai buvo labai panašūs į Dunojaus baseino virvelinės keramikos kultūros atstovus.

M. Vitovo, K. Mark ir N. Ceboksarovo sudaryta Rytų Pabaltijo etnogenezės schema atspindėjo to meto antropologijos būklę: labai trūko iškastinės medžiagos, buvo visiškai tuščių ištisų regionų ir laiko tarpų, labai stokojo archeologijos ir lingvistikos duomenų, iš inercijos laikytasi reakcinės idėjos apie vienintelę bet kokios pažangos kilmę iš vakarų. Autoriams teko grumtis su dideliais sunkumais, todėl nenuostabu, kad ne visada pavykdavo su jais susidoroti. Imponuoja jų schemos mastas, griežtas planas, kai kurie argumentai, drąsūs sprendimai. Jų schema — tai ištisas baltų etnogenezės tyrimų etapas. Gaila tik, kad autoriai puolė į kitą kraštutinumą: mongolidų ieškojo ne tik Pabaltijyje, bet vos ne Vakarų Europoje. Migracionistinis autorių požiūris, kad vienintelis rasogenezės veiksnys — metisacija, labai supaprastina problemą, o jos sprendimą daro tik provizorinį. Nepaisant to, M. Vitovo, K. Mark ir N. Ceboksarovo schema išsilaiškė iki šių dienų, ją vienaip ar kitaip tobulino visi autoriai, tiesa, kaip gretutinį klausimą lietuvių baltų etnogenezę (195—197).

Naują etapą sudaro latvių antropologės R. Denisovos (198—200) darbai, prie kurių tolydžio grįšime, gvildindami tai vieną, tai kitą baltų etninės istorijos klausimą. Todėl čia tik trumpai aptarsime, ką naują davė jos tyrimai. Pirmiausia jai pavyko nustatyti, kad paleolito pabaigoje labai dolichokraniški vidutinio pločio veido europidai, atėję iš Viduržemio jūros pakrančių, perskėlė priedėdyninėje Europos zonoje gyvenusių saikingai dolichokraniškų plačiaveidžių europidų masyvą ir atėjo į Pabaltijį, o mezolito pabaigoje iš Šiaurės rytų Europos atsiriti metisinio protolaponoidinio komponento banga. Antra, virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūroje R. Denisova nustatė šiaurės rytų šaką, kurios žmonės, pasižymėjusius vienodomis fizinėmis savybėmis ir gyvenusius buv. Rytų Prūsijoje, Rytų Pabaltijyje ir Volgos—Okos tarpupyje (fatjanoviečius), reikia laikyti prabaltais. Trečia, skirtingai negu ankstesni tyrinėtojai, kurie ko ne visus Pabaltijo etninius procesus aiškino tik plačiaveidžio europidinio ir metisinio tipo sąveika, R. Denisova teigia, kad šiuose

procesuose dalyvavo ir trečiasis — siauraveidžių europidų — elementas, kurio protėvynė dar neaiški, tačiau kuris žalvario amžiuje pasirodo Pabaltijyje. Kaip tik šį laikotarpį mokslininkė laiko pačiu svarbiausiu Pabaltijo tautų etnogenezei. Jis nusipelno ypatingo visą tą problemą sprendžiančių specialistų dėmesio, nes tada vyko dinamiški baltų genčių judėjimai savo teritorijoje bei žymūs asimiliacijos procesai.

Paskutinįjį dešimtmetį ypač išsiplėtė antropologiniai tyrimai. Vilniaus valst. V. Kapsuko universiteto Medicinos fakulteto anatomijos, histologijos ir embriologijos katedroje sukauptas reprezentatyvus rinkinys, kuriame jau yra apie 5 tūkst. kaukolių ir per 1,5 tūkst. skeletų. Jo tyrimų pagrindu pasirodė darbų, antropologiškai nagrinėjančių baltų genezę, genčių sąjungų susidarymą (201—203). Plėtojama ir nauja moderni antropologijos kryptis — etninė odontologija. Sudarytas dabartinių lietuvių odontologinis žemėlapis (204), nustatyta odontologinio tipo genezė nuo neolito iki mūsų dienų (205—208). Etninės istorijos klausimams nagrinėti pasitelkiami ir retesnių antropologinių sistemų tyrimo duomenys (209). Daugelio naujausių antropologijos tyrimų rezultatai bus aptariami šioje knygoje.

Literatūra

1. Długosz J. Dziejów polskich księgi dwanaście. Opera omnia. Kraków. T. 3, ks. 9, 10.
2. Jurginis J. Legendos apie lietuvių kilmę. V., 1971.
3. Jakubovskis J. Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją. K., 1921.
4. Kamieniecki W. Geneza Państwa Litewskiego. W-wa, 1915.
5. Brückner A. Starożytna Litwa. Ludy i Bogi. Szkice historyczne i mitologiczne. W-wa, 1904.
6. Jonynas I. Vytauto ženklas // Vairas. 1930. Nr. 6.
7. Avizonis K. Lietuvių kilimo iš romėnų teorija XV ir XVI a. K., 1939.
8. Zachara-Wawrzyńczyk M. Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu litwinów // Zeszyty historyczne. Uniwersytet Warszawski. W-wa, 1963. T. 3.
9. Ochmański J. Litewski ruch narodowy-kulturalny w XIX wieku. Białystok, 1965.
10. Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1861. Bd. 1.
11. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. W-wa, 1846. T. 1.
12. Gwagnini A. Z kroniki Sarmacyi Europejskiej. Kraków, 1860.
13. Witk Koiłowicz A. Historiae Litvanæ Pars prior. Dantiscum, 1650.
14. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955. T. 1.
15. Schlözer A. L. Geschichte von Litauen als einem eigenem Grossfürstentum bis zum J. 1569. Göttingen, 1776.
16. Bohusz K. O początkach narodu i języka litewskiego. W-wa, 1808.
17. Lelewel J. Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z Herulami. Wilno, 1808.
18. Lelewel J. Uwagi nad rozprawą Ksawerego Bohusza o początku narodu i języka litewskiego. Poznań, 1844.
19. Poška D. Raštai. V., 1959.
20. Basanavičius J. Apie trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon // Lietuvių tauta. V., 1921. T. 3(1). P. 1—168.

21. Basanavičius J. Trakų ir lietuvių mytologijos smulkmenos // Lietuvių tauta. T. 3(1). P. 169—213.
22. Basanavičius J. Levas lietuvių pasakose ir dainose. Folkloro studija. V., 1919.
23. Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1959. T. 2.
24. Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1961. T. 3.
25. Salys A. Die Zemaitischen Mundarten // Tauta ir žodis. K., 1930. Kn. 6. P. 173—314.
26. Jonynas I. Les peuplades lithuaniennes jusq'au XIV-e siècle // Pirmā Baltijas Vēsturnieku konference Rīgā, 17—20. VII. 1937. Rīgā, 1938. Lpp. 46—61.
27. Merkys V. Istorikas Ignas Jonynas // Jonynas I. Istorijos baruose. V., 1984. P. 5—32.
28. Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys // Senovė. K., 1938. T. 4. P. 173—303.
29. Bujak F. Wenedowie na wschodnich wybrzeżach Bałtyku. W-wa, 1948.
30. Lowmiański H. Początki Polski. W-wa, 1963. T. 1.
31. Ochmański J. Weneckie początki Litwy // Acta Baltico-Slavica. 1966. Vol. 3. P. 151—158.
32. Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija. Iki 1940 m. V., 1979.
33. Топоров В. Н. Очерк истории изучения древнейших балто-славянских языковых отношений // Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР. 1959. Т. 17. С. 248—274.
34. Bopp F. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Gothischen und Deutschen. B., 1833—1852.
35. Grimm J. Geschichte der deutschen Sprache. Leipzig, 1868. Bd. 1, 3.
36. Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija. 1940—1980 m. V., 1982.
37. Mažiulis V. Pasaulio tautų kalbos. V., 1979.
38. Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. Deklinacija. V., 1970.
39. Karaliūnas S. Kai kurie baltų ir slavų seniausiųjų santykių klausimai // Baltų ir slavų kalbų ryšiai. Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1968. T. 10. P. 7—100.
40. Мажиулис В. Социологические заметки к архаичному характеру языка (балтийские языки) // Baltistica. 1974. T. 10/2. P. 119—127.
41. Топоров В. Н. Категория времени и пространства и балтийское языкознание // Балто-славянские исследования. 1980. М., 1981. С. 11—15.
42. Schmid W. P. Indogermanische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte. Wiesbaden, 1978.
43. Schmid W. P. Die Ausbildung der Sprachgemeinschaft in Osteuropa // Handbuch der Geschichte Russlands. Von der Kiewer Reichbildung bis zum Moskauer Zartum. Stuttgart, 1978. Bd. 1.
44. Udolph J. Zur frühen Gliederung des Indogermanischen // Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für Indogermanistik und allgemeine Sprachwissenschaft. B.; N. Y., 1982 (1981). Bd. 86.
45. Трубачев О. Н. Реплика по балто-славянскому вопросу // Балто-славянские исследования. 1980. С. 3—6.
46. Боголюбова Н. Д., Якубайтис Т. А. История разработки вопроса о балто-славянских языковых отношениях // Rakstu krājums vēstījums akadēmīķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. Rīgā, 1959. Lpp. 331—375.
47. Топоров В. Н. Новейшие работы в области изучения балто-славянских языковых отношений // Вопросы славянского языкознания. 1958. С. 134—161.

48. Топоров В. Н. Из истории изучения древнейших балто-славянских языковых отношений // Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР. 1962. Т. 23. С. 3—43.

49. Szemerényi O. The Problem of Baltos-Slav Unity. A Critical Survey // *Kratylos*. 1957. 2. P. 97—123.

50. Vraciu A. Slava si baltica. Problema vechilor raporturi dintre ele in lumina noilor cercetari // *Romano-Slavica*. 1965. Vol. 12. P. 283—297.

51. Baltų-slavų santykių tyrinėjimo bibliografija // *Baltistica*. 1974. T. 10/2. P. 222—224.

52. Baltų-slavų santykių tyrinėjimo bibliografija // *Baltistica*. 1980. T. 16/1. P. 99—104.

53. Basanavičius J. Lietuviszkai-trakiszkos studijos // *Shenandoah, Pa.* 1898. D. 1.

54. Basanavičius J. Trakų kalbos likučiai vietų varduose lietuvių kalbos šviesoje // *Lietuvių tauta*. V., 1925. T. 3/3. P. 505—563.

55. Duridanov I. Thrakisch-dakische Studien. Erster Teil. Die thrakisch-und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen. Sofia, 1969.

56. Топоров В. Н. К фракийско-балтийским языковым параллелям // Балканское языкознание. М., 1973. С. 30—63.

57. Топоров В. Н. К фракийско-балтийским языковым параллелям. II // Балканский лингвистический сборник. М., 1977. С. 59—116.

58. Karaliūnas S. Trakiškiosios lietuvių kilmės teorija // *Pergalė*. 1971. Nr. 1. P. 140—150.

59. Endzelins J. Senprūšu valoda. Rīgā, 1943.

60. Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. V., 1966.

61. Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. V., 1981. T. 2.

62. Топоров В. Н. Прусский язык. Словарь (A—D). М., 1975.

63. Топоров В. Н. Прусский язык. Словарь (E—H). М., 1980.

64. Топоров В. Н. Прусский язык. Словарь (I—K). М., 1980.

65. Топоров В. Н. Прусский язык. Словарь (K—L). М., 1984.

66. Endzelin J. Letische Grammatik. Rīgā, 1922.

67. Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951.

68. Endzelin J. Über die Nationalität und Sprache der Kuren // *Finisch-ugrische Forschungen*. Leipzig, 1912. Bd. 12. S. 59—72.

69. *Rocznik Białostocki*. W-wa, 1981. T. 14.

70. Топоров В. Н. «Baltica» Подмосквья // Балто-славянский сборник. М., 1972. С. 217—280.

71. Топоров В. Н. О балтийском элементе в Подмосквье // *Baltistica*. 1972. I priedas. P. 185—224.

72. Топоров В. Н. Galindai — Galindite — Голядь (балт. *Galind- в этнолингвистической и ареальной перспективе) // Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтийских народов. Рига, 1980. С. 124—136.

73. Топоров В. Н. Балтийский горизонт древней Москвы // *Acta Baltico-Slavica*. 1982. Vol. 14. P. 259—272.

74. Топоров В. Н. Голядский фон ранней Москвы (о балтийском элементе в Подмосквье) // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Тезисы докладов. Вильнюс, 1981. С. 112—117.

75. Топоров В. Н. Древняя Москва в балтийской перспективе // Балто-славянские исследования. 1981. М., 1982. С. 3—61.

76. Лекомцева М. И. К реконструкции фонологических систем языков голяди и днепровско-двинских балтов. I // Балто-славянские исследования. 1980. М., 1981. С. 52—61.

77. Лекомцева М. И. К реконструкции фонологических систем языков голяди и днепровско-двинских балтов. II // Балто-славянские исследования. 1981. С. 88—96.

78. Брейдак А. Некоторые вопросы истории консонантизма и развитие фонологической системы согласных в говорах Латгалии // *Baltistica*. 1972. I priedas. P. 33—53.

79. Breidaks A. Aukszemnieku dialekta latgalisko izlokšņu dialektālās leksikas vēsturiskie sakari ar slavu valodām // *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 1969. N 5/1. Lpp. 27—33.

80. Брейдак А. Б. Древнейшие латгало-селано-славянские языковые связи // Балто-славянские исследования. 1980. С. 37—45.

81. Брейдак А. Б. Некоторые особенности фонематической подсистемы согласных в глубинных говорах Латгалии // Балто-славянские исследования. 1981. С. 81—88.

82. Breidaks A. Letgaļu, sēļu un kuršu cilšu valodu sakari // *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. 1969. N 9. Lpp. 40—51.

83. Ancitis K. Aknīstes izlokšne. Rīgā, 1977.

84. Mažiulis V. Selonica // *Baltistica*. 1981. T. 17/1. P. 7—12.

85. Kuškis J. Dažas sēļu valodas vokālisma ipatnības pēc mūsdienu materiālem // *Latviešu valodas apcerējumi*. Zinātniskie raksti. Rīgā, 1967. Sēj. 60, grām. 9A. Lpp. 9—20.

86. Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. Rīgā, 1964.

87. Karaliūnas S. Sēliu kalba // *Mokslas ir gyvenimas*. 1972. Nr. 1. P. 17—19.

88. Šliavas J. Sēliu kalbos pēdsakai // *Kraštotyra*. V., 1981. T. 13. P. 81—86.

89. Dambe V. Blīdienes vietvārdi kā pagātnes liecinieki // *Rakstu krājums veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerai*. Rīgā, 1959. Lpp. 391—452.

90. Šliavas J. Kai kurios pastabos žiemgalių klausimu // *Kraštotyra*. V., 1967. P. 50—58.

91. Šliavas J. Nebaigti ieškojimai // *Kraštotyra*. V., 1969. P. 23—33.

92. Šliavas J. Substratas Ziemeļos apylinkēs vārdyne ir tarmēje // *Kraštotyra*. V., 1970. P. 263—276.

93. Urbutis V. Kaip senos lietuvių ir latvių kalbos // *Kalbotyra*. 1962. T. 4. P. 381—386.

94. Кирков А. Этнографический взгляд на Виленскую губернию // *Вестник Русского географического общества*. 1857. Ч. 20.

95. Кочубинский А. А. Территория доисторической Литвы // *Журнал министерства народного просвещения*. 1897, январь. С. 60—92.

96. Погдин А. Л. Из истории славянских передвижений. Спб., 1901.

97. Vasmer M. Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. 1. Die Ostgrenze der baltischen Stämme. B., 1932.

98. Vasmer M. Balten und Finnen im Gebiet von Pskov // *Studia Baltica*. Roma, 1933. Vol. 3. P. 27—34.

99. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962.

100. Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1958. T. 1.

101. Vanagas A. K. Būga — lietuvių onomastikos pradininkas // *Iš lietuvių kalbotyros istorijos*. Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1980. T. 20. P. 7—35.

102. Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. М., 1968.

103. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. Київ, 1981.

104. Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. Киев, 1976.

105. Седов В. В. Балтская гидронимика Волго-Окского междуречья // Древнее поселение в Подмосквье. М., 1971. С. 99—113.

106. **Ареева Р. А.** Проблемы межрегионального исследования топонимии балтийского происхождения на восточно-славянской территории // Балто-славянские исследования. 1980. С. 140—150.
107. **Топоров В. Н.** Галинды в Западной Европе // Балто-славянские исследования. 1982. М., 1983. С. 129—140.
108. **Топоров В. Н.** Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования. 1982. С. 227—263.
109. **Топоров В. Н.** Новые работы о следах пребывания пруссов к западу от Вислы // Балто-славянские исследования. 1982. С. 263—273.
110. **Lietuvių kalbos atlasas. Leksika.** V., 1977. T. 1.
111. **Lietuvių kalbos atlasas. Fonetika.** V., 1982. T. 2.
112. **Zinkevičius Z.** Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija. V., 1966.
113. **Zinkevičius Z.** Lietuvių kalbos istorija. Lietuvių kalbos kilmė. V., 1984. T. 1.
114. **Kruse F.** Necrolivonica oder Altertümer Liv-, Est- und Curlands. Dorpat, 1842.
115. **Montelius O.** Sur la premier âge du fer dans les provinces baltiques de la Russie et en Pologne // Congrès international d'anthropologie et l'archéologie préhistorique. Comptendu de la huitième session à Budapest. 1876. Budapest, 1877. T. 1.
116. **Grewingk C.** Steinalter der Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Kurland und einiger angrenzenden Landstriche // Schriften der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat, 1865. N 4.
117. **Grewingk C.** Erläuterungen zur Karte des Stein-, Bronze- und ersten Eisenalters von Liv-, Est- und Kurland. Dorpat, 1884.
118. **Беценбергер А.** О доисторических древностях Восточной Пруссии // Труды девятого археологического съезда в Вильне в 1893 г. Протоколы. М., 1897. Т. 2. С. 87—88.
119. **Bezenberger A.** Die ältere und die jüngere Steinzeit in Ostpreussen // Mannus. II. Ergänzungsband. Würzburg, 1911.
120. **Trautmann R.** Die altpreussische Sprachdenkmäler. Göttingen, 1910.
121. **Klīmas P.** Lietuvių senybės bruožai. V., 1919.
122. **Спицын А. А.** Литовские древности // Tauta ir žodis. К., 1925. Т. 3.
123. **Tarassenka P.** Lietuvos archeologijos medžiaga. К., 1928.
124. **Šturms E.** Akmens laikmets // Latvijas arhaiologija. Rīgā, 1926. Lpp. 13—26.
125. **Volteris E.** [Rec.] Petras Tarasenska. Lietuvos archeologijos medžiaga // Židinys. 1930. Nr. 11. P. 89—90.
126. **Gaerte W.** Urgeschichte Ostpreussens. Königsberg, 1929.
127. **Engel C.** Die Kultur des Memellandes in vorgeschichtlicher Zeit. Mempel, 1931.
128. **Engel C.** Führer durch die vorgeschichtliche Sammlung der Dommuseums. Riga, 1933.
129. **Engel C.** Vorgeschichte der altpreussischen Stämme. Königsberg, 1935. Bd. 1.
130. **Balodis F.** Senākie laiki latviešu senvēsture // Latviešu vēsture. Rīgā, 1938. Sēj. 1.
131. **Moora H.** Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. Tartu, 1938. Bd. 2.
132. **Ляуданскі А.** Археолёгічныя доследы у Смаленчыне // Працы сэкцыі археолёгіі. Менск, 1932. Т. 3.
133. **Engel C., La Baume W.** Kulturen und Völkern in Ostpreussen. Königsberg, 1937.
134. **Alseikaitė-Gimbutienė M.** Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit. Tübingen, 1946.
135. **Lietuvos TSR istorijos bibliografija.** 1940—1965. V., 1969.

136. **Adomoniėnė O.** Lietuvos TSR istorijos bibliografija. 1966—1970. V., 1980.
137. **Adomoniėnė O.** Lietuvos TSR istorijos bibliografija. 1971—1975. V., 1985.
138. **Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции.** М., 1959. Т. 1.
139. **Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции.** М., 1959. Т. 2.
140. **Проблемы этнической истории балтов.** Тезисы докладов. Рига, 1977.
141. **Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии).** Рига, 1980.
142. **Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов.** Рига, 1980.
143. **Проблемы этногенеза и этнической истории балтов.** Тезисы докладов. Март 1981. Вильнюс, 1981.
144. **Проблемы этногенеза и этнической истории балтов.** Вильнюс, 1985.
145. **Iš lietuvių etnogenėzės.** V., 1981.
146. **Latvijas PSR vēsture.** Rīgā, 1953. Sēj. 1.
147. **Lietuvos TSR istorija.** V., 1957. T. 1.
148. **Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A.** Lietuvos archeologijos bruožai. V., 1961.
149. **Okulicz J.** Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. Wrocław etc., 1973.
150. **Moora X. A.** Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии // Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин, 1956. С. 49—142.
151. **Moora X. A.** О древней территории расселения балтских племен // Советская археология. 1958. № 2. С. 9—33.
152. **Rimantienė R.** Sventoji. Pamarių kultūros gyvenvietės. V., 1980.
153. **Rimantienė R.** Lietuvos akmens amžiaus šukinė puodų ornamentika ir finougrų klausimas // Lietuvos istorijos metraštis. 1972 metai. V., 1973. P. 5—26.
154. **Гирининкас А. А.** Поздний неолит Восточной Литвы (по данным материалов и памятников оз. Крятуонас). Автореф. дис. канд. ист. наук. Вильнюс, 1982.
155. **Крайнов Д. А.** Фатьяновская культура в этногенезе балтов // Из древнейшей истории балтских народов. Рига, 1980. С. 36—46.
156. **Rimantienė R.** Akmens amžius Lietuvoje. V., 1984.
157. **Antoniewicz J.** Problem stref pogranicznych Bałtów ze Słowianami i Finami w starożytności (V w. przed n. e.—V w. n. e.) // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. 1966. N 4. S. 481—511.
158. **Antoniewicz J.** Tribal territories of the Baltic peoples in the light of archeology and toponymy // Acta Baltico-Slavica. 1966. Vol. 4. P. 7—27.
159. **Седов В. В.** Балты и славяне в древности (по данным археологии) // Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). С. 14—21.
160. **Третьяков П. Н.** Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.; Л., 1966.
161. **Третьяков П. Н.** У истоков древнерусской народности. Л., 1970.
162. **Третьяков П. Н.** По следам славянских племен. Л., 1982.
163. **Седов В. В.** Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970.
164. **Седов В. В.** Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982.
165. **Latvijas PSR archeologija.** Rīgā, 1974.
166. **Kamiński A.** Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią // Rocznik Białostocki. 1963. T. 4. 7—41.
167. **Labuda G.** Zagadnienie pobytu ludności bałtyjskiej na lewym brzegu dolnej Wisły w starożytności // Problemy kultury pomorskiej. Koszalin, 1979. S. 149—168.

168. Гуревич Ф. Д. Древности Белорусского Помеманья. М.; Л., 1962.
169. Tyszkiewicz J. Proces sławizacji ziem dorzecza Niemna w VI—XI w. // *Przegląd Historyczny*. 1973. T. 64, z. 1. S. 1—23.
170. Данилайте Е. А. Распространение памятников культуры штрихованной керамики на территории Литвы // *Древние славяне и их соседи. Материалы и исследования по археологии СССР*. М., 1970. № 176. С. 44—48.
171. Danilaitė E. Brūkšniuotoji keramika Lietuvoje // *Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje. Mokslinės konferencijos medžiaga* (1967 m. gruodžio 6—8 d.). V., 1967. P. 229—231.
172. Danilaitė E. Brūkšniuotosios keramikos išnykimo Lietuvoje klausimu // *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*. 1967. T. 1(23). P. 35—50.
173. Tautavičius A. Rytų Lietuvos pilkapiai // *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*. 1955. T. 1. P. 87—98.
174. Таутавичюс А. Восточно-литовские курганы // *Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции*. М., 1959. Т. 1. С. 128—153.
175. Lietuvos archeologiniai paminklai. I—VII a. Lietuvos pajūrio kapinyai. V., 1968.
176. Волкайте-Куликаускаене Р. К этническому вопросу грунтовых могильников I—начала II тысячелетия, расположенных у литовского взморья // *Studia archeologica in memoriam Harri Moora*. Tallinn, 1970. P. 242—246.
177. Таутавичюс А. Территория жемайтов в V—XII вв. // 20 лет. Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций Института истории АН Литовской ССР 1948—1967 гг. [Вильнюс, 13—15 мая 1968 г.]. Вильнюс, 1968.
178. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. V., 1977. T. 3.
179. Куликаускаене Р. Погребальные памятники Литвы конца I—начала II тысячелетия нашей эры // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1952. Вып. 42. С. 108—122.
180. Волкайте-Куликаускаене Р. Образование литовской народности (по данным археологии) // *Советская этнография*. 1979. № 3. С. 31—46.
181. Volkaitė-Kulikauskienė R. Senovės lietuvių moterų galvos dangra ir jos papuošalai // *Iš lietuvių kultūros istorijos*. V., 1959. T. 2. P. 30—53.
182. Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII amžiais. V., 1970.
183. Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių tautybės susidarymas (archeologiniais duomenimis) // *Lietuvos istorijos metraštis*. 1977 metai. V., 1978. P. 5—22.
184. Česnys G., Pavilionis S. Lietuvos antropologijos bibliografija (1470—1970). V., 1974.
185. Pavilionis S., Česnys G. Lietuvos antropologijos istorijos bruožai // *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Medicina*. V., 1970. T. 12. P. 5—26.
186. Žilinskas J. Lietuvių kaukolės dėžė. K., 1927.
187. Žilinskas J. Akmens periodo (mesolithicum-neolithicum) žmogus Žemaitijoje ir Suvalkijoje, jo kilmė ir joje ainiai. K., 1931.
188. Žilinskas J., Masalskis R. Senojo geležies periodo Lietuvos gyventojų kaukolių studija // *Vytauto Didžiojo universiteto Medicinos fakulteto darbai*. K., 1937. T. 4, kn. 1—3. P. 5—197.
189. Žilinskas J. Lietuvių protėviai. K., 1937.
190. Якимов В. П. Начальные этапы заселения Восточной Прибалтики // *Балтийский этнографический сборник. Труды Института этнографии*. М., 1956. Т. 32. С. 245—272.
191. Гуделис В. К., Павилонис С. В. Палеоантропологические находки в Литве // *Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР*. 1955. Т. 20. С. 39—44.
192. Марк К. Ю. Палеоантропология Эстонской ССР // *Балтийский этнографический сборник. Труды Института этнографии*. 1956. Т. 32. С. 170—228.
193. Витов М. В., Марк К. Ю., Чебоксаров Н. Н. Этническая антропология Восточной Прибалтики. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. М., 1959. Т. 2.
194. Гохман И. И. [Рец.] Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Рига, 1975 // *Советская этнография*. 1976. № 6. С. 157—161.
195. Дебец Г. Ф. О путях заселения полосы Русской равнины и Восточной Прибалтики (антропологические данные) // *Советская этнография*. 1961. № 6. С. 51—69.
196. Алексеева Т. И. Антропологические материалы к этногенезу восточных славян // *Советская археология*. 1964. № 3. С. 88—103.
197. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологические исследования). М., 1969.
198. Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Рига, 1975.
199. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии). Рига, 1977.
200. Денисова Р. Я. Основные итоги антропологических исследований // *Историческая наука Советской Латвии на современном этапе*. Рига, 1983. С. 92—116.
201. Česnys G. Craniological Characteristics of the 14th—17th cc. Population in Lithuania. I. Male Crania // *Przegląd antropologiczny*. 1976. T. 42, z. 2. S. 233—243.
202. Česnys G. Lietuvos II—V a. plokštinių kapinytų žmonės (antropologinė apybraiža) // *Lietuvos archeologija*. V., 1981. T. 2. P. 92—110.
203. Česnys G. III—XI a. žemaičiai kranilogijos aspektu // *Lietuvos archeologija*. V., 1984. T. 3. P. 141—151.
204. Paprečienė I. Siaurės lietuvių etninė odontologija // *Iš lietuvių etnogenezės*. P. 60—74.
205. Paprečienė I., Česnys G. Odontology of the 14th—17th Century Lithuanians. I. Ethnic Odontology and Odontoglyphics // *Przegląd antropologiczny*. 1981. T. 47, z. 1. S. 49—62.
206. Paprečienė I., Česnys G. The Teeth of the 1st Millennium A. D. Population in Lithuania. Part. 1. Ethnic Odontology and Odontoglyphics // *Anthropologie*. Brno, 1983. Vol. 21, N 3. P. 243—250.
207. Paprečienė I. Akmens amžiaus kaukolių odontologiniai duomenys // *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais*. V., 1982. P. 20—23.
208. Paprečienė I. V—VII a. žemaičių etninė odontologija // *Lietuvos archeologija*. V., 1984. T. 3. P. 151—154.
209. Česnys G., Jankauskas R. Tongue Rolling and Anthro-Physiological Characters of Laterality in Lithuanian Population // *Collegium antropologicum*. Zagreb, 1983. Vol. 7, N 2. P. 106—116.

Turinys

Pratarmė	3
I. Lietuvių kilmės aiškinimų ir tyrimų apžvalga	6
1. Istorikai apie lietuvių kilmę	6
2. Kalbininkų darbai	17
3. Archeologų tyrimai	24
4. Antropologų darbai	28
Literatūra	32
II. Baltų susidarymas	40
A. Indoeuropiečių problema	40
1. Indoeuropiečių protėvynės klausimas	40
2. Archeologijos duomenys	41
3. Indoeuropiečiai antropologijos požiūriu	44
B. Prabaltai ir baltai	47
1. Baltų arealas toponimijos duomenimis	47
2. Archeologinės kultūros	52
3. Baltų susidarymas antropologijos požiūriu	69
Literatūra	75
III. Vakarų, rytų ir Dnepro baltai	82
1. Baltų prokalbės irimas	82
2. Archeologinės kultūros	86
a. Vakarų baltų pilkapių kultūra	86
b. Brūkšniuotosios keramikos kultūra	88
c. Dnepro baltų kultūros	93
3. II—I tūkstantmečio pr. m. e. baltai antropologijos duomenimis	96
Literatūra	98
IV. Baltų gentys I—IV amžiuje	101
1. Rašytiniai šaltiniai	102
2. Archeologijos duomenys	104
a. Kultūrinės sritys pagal laidojimo paminklus	104
b. Vėlyvoji brūkšniuotosios keramikos kultūra	110
c. Djakovo kultūra	112
d. Zarubincų kultūra	113
3. Antropologinės II—V a. baltų ypatybės	114
Literatūra	120
V. Baltų gentys V—VIII amžiuje	124
A. Baltų gentys ir jų arealai	124
1. Rašytiniai šaltiniai apie to meto baltus	124
2. Visuomeniniai santykiai	127

3. Archeologinės kultūrinės sritys	129
B. Dnepro baltų genčių likimas	143
1. Archeologijos duomenys	143
2. Kalbos duomenys	146
C. Lietuvių tautybės ištakos	150
1. Archeologijos duomenys	150
2. Centrinio baltų arealo skilimas ir lietuvių kalbos ištakos	156
3. Lietuvių ir finougrų ryšiai	160
4. V—VIII a. Lietuvos gyventojai antropologijos duomenimis	163
Literatūra	167
VI. Lietuviai IX—XII amžiuje	172
1. Rašytiniai šaltiniai	172
2. Lietuvos vardo kilmė	180
3. Lietuvių tautybės susidarymas	183
4. Antropologijos duomenys	199
Literatūra	200
VII. Lietuviai XIII—XIV amžiuje	203
1. Lietuvos valstybės susidarymas	203
2. Feodalinės lietuvių tautybės susidarymo pabaiga	206
a. Rašytiniai šaltiniai	206
b. Archeologijos duomenys	209
3. Kitų baltų genčių įsiliejimas į lietuvių tautybę. Substrato reikšmė lietuvių tarmių formavimuisi	212
4. Lietuvių antropologiniai ypatumai	232
Literatūra	235
Резюме	237
Asmenvardžių rodyklė	249

Li-192 **Lietuvių etnogenezė / R. Volkaitė-Kulikauskienė, J. Jurginis, A. Vanagas ir kt.; Redkol.: R. Volkaitė-Kulikauskienė (ats. red.) ir kt. LTSR MA Istorijos inst.—V.: Mokslas, 1987.—254, [1] p.: iliustr.**

Aut. nurodyti antr. lapo kt. pusėje.—Santr. rus.—Bibliogr. skyrių gale.—Asmenvardžių r-klė: p. 249—253.

Knygoje, remiantis naujausiais duomenimis, nušviečiami mažiausiai tirti įvairūs lietuvių etnogenėzės aspektai, lietuvių etninės istorijos klausimai. Aptariamos etnogenėzės chronologijos problemos, nurodomi svarbiausi etnogenėzės etapai. Skiriama archeologams, etnografams, istorikams, antropologams, kabininkams bei humanitarinio profilio studentams.

L 050500000—074
M 854(08)—87 31—87

BBK 63.5(2L)
902.7

Институт истории АН Литовской ССР
Коллектив авторов
ЭТНОГЕНЕЗ ЛИТОВЦЕВ
Монография
Редакол.: Р. Волкайте-Куликаускаене (отв. редактор) и др.
На литовском языке
Вильнюс, «Мокслас», 1987

LIETUVIŲ ETNOGENEZE
Monografija

Redaktorės: D. Leščinskienė ir J. Lychvar
Viršelio dailininkas E. Karpavičius
Meninė redaktorė V. Kuraitė
Techninės redaktorės: I. Savickienė ir I. Anaitienė. Korektorė O. Dimienė

ИБ № 2669

Duota rinkti 1986.11.18. Pasirašyta spausdinti 1987.04.24. LV 12061. Formatas 60×90^{1/16}. Popierius — spaudos Nr. 1. Garnitūra — literatūrinė, 10 punktu. Iškilioji spauda. 16 spal. sp. 1. 16,5 spal. atsp. 19,06 apsk. leid. 1. Tiražas 10 000 egz. Užsakymas 7669. Kaina 3,30 rb. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Zvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Sumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.